ale

Historisk tidskrift
för Skåneland

Nr 2 1965

ale

Historisk tidskrift för Skåneland
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Redaktör
Landsantikvarie Sven E. Noreen, Kristianstad.

Redaktionskommitté
Docent Erik Cinthio, Lund
Fil. lic. Sten Körner, Lund
Docent Birgitta Odén-Dunér, Lund
Assistent Bengt Salomonsson, Lund
Intendent Gustaf Åberg, Simrishamn

Föreningens styrelse
Professor Jerker Rosén, Lund, ordf., professor Holger Arbman, Lund, v. ordf., docent Jörgen Weibull, Lund, sekr., docent Erik Cinthio, Lund, v. sekr., museichef Bengt-Arne Person, Varberg, kassör samt docent Hilbert Andersson, Ystad, intendent Bengt Bengtsson, Lund, docent Bertil Ejder, Lund, museiintendent Lars-Göran Kindström, Hälsingborg, rektor Salomon Kraft, Malmö, professor Sven Kjöllerström, Lund, fil. lic. Sten Körner, Lund, museiintendent Harald Lindal, Trelleborg, docent Gösta Lindeberg, Lund, landsantikv. Sven E. Noreen, Kristianstad, stationsmästare Sven Nöjd, Örkelljunga, docent Birgitta Odén-Dunér, Lund, disponent Birger Persson, Ystad, riksdagsman Per Edvin Sköld, N. Rörum, kyrkoherde Gunnar Wallin, Skurup, intendent Gustaf Åberg, Simrishamn.

ALE utkommer med 3 häften årligen. Brev och manus till redaktionen adresseras till landsantikvarie Noreen, Nya Boulevarden 9, Kristianstad, tel 044/134 28.

Medlem erhåller tidskriften kostnadsfritt. Årsavgiften 15:— kan insättas på De skånska landskapens historiska och arkeologiska förenings postgirokonto Lund nr 246831, c/o museichef B.-A. Person, Varberg.

Omslaget har komponerats av Harry Kumlien. Vinjetten föreställer "Sfinxen från Vä" efter teckning av Carin Bunte, se sid. 43.

Skånska Centraltryckeriet, Lund 1965

Stenåldersnytt i Hagestad

Byn med fyra stenkammargravar

Av Märta Strömberg

Detta nummer inledes med en ny rapport från de givande undersökningarna i Hagestad på Österlen, som docent Märta Strömberg driver sedan fem år tillbaka. Redogörelser från de fortlöpande undersökningarna har tidigare publicerats i Ale 1961 och 1963. I höst startar en ny grävningskampanj inom detta område som ger så överraskande rikt material från stenålder till medeltid.

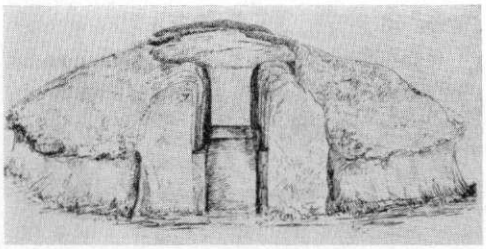

Carlshögens gånggrift tecknad av Arvid Kurck år 1875.

När Skåne efter inlandsisens avsmältning så småningom blev ett beboeligt landskap kom folkgrupper i många olika etapper vandrande in från väster och söder under årtusendenas lopp. Det var främst de västra och sydvästra delarna av Skåne, som fick ta emot nykomlingarna. Ibland har jägare och fiskare tagit sig längre in i landskapet, där fångstmöjligheterna vid vissa tidpunkter var särskilt gynnsamma. Det bästa exemplet är Rönneå och Ageröds mosse i det gamla Ringsjösystemet.

När sedan kännedomen om åkerbruk och boskapsskötsel nådde våra trakter, också detta i olika omgångar, skedde det på samma sätt genom den västra inkörsport, som vägen genom Danmark utgör. Detta har medfört, att stenåldersforskarnas uppmärksamhet i första hand inriktats på västra Skåne och vattendragen i de angränsande områdena. Och detta har skett med all rätt, eftersom här ännu är mycket att göra.

Det sydöstligaste hörnet av landskapet, Österlen, har inte kommit i blick-

punkten på samma sätt. Vad som gjorts av boplatsundersökningar och vetenskaplig bearbetning av sydostskånskt fyndmaterial är av ytterligt ringa omfattning och betydelse. Att ingen stenåldersforskare har tagit upp bebyggelseproblem av större räckvidd berörande Österlen beror på bristen på mera omfattande fyndmaterial, framkommet vid noggranna undersökningar.

Denna situation inom forskningen var en av de många anledningarna till att den förut oprövade typen av intensivundersökning igångsattes i Hagestad år 1960. Möjligen skulle man här genom en total genomgång av det dock ganska stora område, som byn med sina 30 kvadratkilometer utgör, få fram stenåldersmaterial och därmed för första gången få ett bättre grepp på bebyggelseutvecklingen för stenålderns olika perioder i denna del av Skåne.

Ett systematiskt utgrävnings- och insamlingsarbete startades med föresatsen, att varje "fyndförande" fält skulle ägnas stor uppmärksamhet, antingen det rörde sig om en boplats med bevarat kulturlager eller en forntida anläggning, som skadats genom litorinahavets översvämning eller genom gammal resp. sentida odling. Det kan också ibland röra sig om en rad tillfälliga fynd, om en verkstadsplats, ett gravfält, en offerplats eller annat.

De gångna årens arbete i Hagestad har givit ett ofantligt stort material, och det är ingen överdrift att säga, att detta material ger ett utomordentligt gott utgångsläge för behandlingen av en rad skilda vetenskapliga problem.[1] Detta gäller i hög grad just stenåldern, där fältarbetet givit rik lön för mödan. Det rör sig här i övervägande grad om boplatsfynd från skilda perioder. Den äldre stenålderns fångstkulturer finns belagda på några platser i anslutning till Hagestads mosse och invid kusten. Och från den yngre stenåldern känner vi nu en mångfald fyndplatser spridda över hela byområdet.

Förhoppningarna att finna oskadade gravar från stenåldern var däremot inte så stora. På ett relativt tidigt stadium av undersökningarna påträffades dock en plats med enkla markgravar från stenålderns slutskede. Från den något tidigare bondekulturens dagar kände man två gånggrifter, men dessa var båda undersökta redan på 1800-talet, och vid den ena hade dessutom företagits en efterundersökning utanför gången år 1930. Eftersom dessa undersökningar publicerats fanns det goda möjligheter till en jämförelse mellan gravmaterialet och det nyfunna boplatsmaterialet, och redan detta kunde anses tillfredsställande. Men vi har nu kommit ett steg vidare, och det är detta nya fältarbete, som i all korthet skall presenteras här.

"DÖSEN"

Strax söder om bygatan ungefär i mitten av den nuvarande långa radbyn, på Hagestad nr 2[2] ligger en starkt skadad anläggning, som bland befolkningen i trakten går under namnet "dösen" och som på den här medtagna kartan har nummer 1. Odlingen går praktiskt taget ända fram till de fem stora stenblocken, varav ett par ligger kullfallna och ett är nätt och jämnt synligt i markytan. Här såg inte särskilt hoppfullt ut, när vi i början av augusti 1964 startade en utgrävning på platsen. Men vi ansåg, att vi under alla omständigheter skulle kunna göra två nyttiga saker här, nämligen dels röja undan all skrymmande

och förfulande växtlighet omkring stenarna, dels genom ett par provschakt få tillfälle att undersöka om det möjligen kunde finnas några spår av gravläggningar eller av de offer som ofta hör stenkammargravarna till. Vi hade tidigare funnit två stenyxor vid en härd helt nära de stora stenarna. Dessa yxor är av den tjocknackiga typen och tillhör därför den mellanneolitiska tiden eller gånggriftstiden.

Ett schakt på 6 kvm upptogs norr om stenarna och ett annat lika stort grävdes öster ut. Det kunde snart fastställas, att megalitgraven ursprungligen bestått av betydligt flera stenblock än vad man kunnat föreställa sig. Och även om denna grav var mycket starkt raserad fick man dock vissa värdefulla upplysningar vid undersökningen. De sex stora stenblock, som påträffades i schakten, låg nedgrävda under plogdjup. Redan detta var av intresse att få veta. Det innebär, att man inte kan räkna med att här legat en dös av det vanliga slaget. Om det ändå är fråga om en dös, måste den ha varit försedd med en steninramning, liksom t. ex. vid Haväng och i Skegrie. Men även om denna förklaring inte är utesluten — i varje fall så länge graven inte är fullständigt utgrävd — så ligger det närmare till hands att tolka stenarna som resterna av en gånggrift. Bland de stenar, som ingår i anläggningen, finns ingen enda av den

De fyra megalitgravarnas läge inom Hagestad.

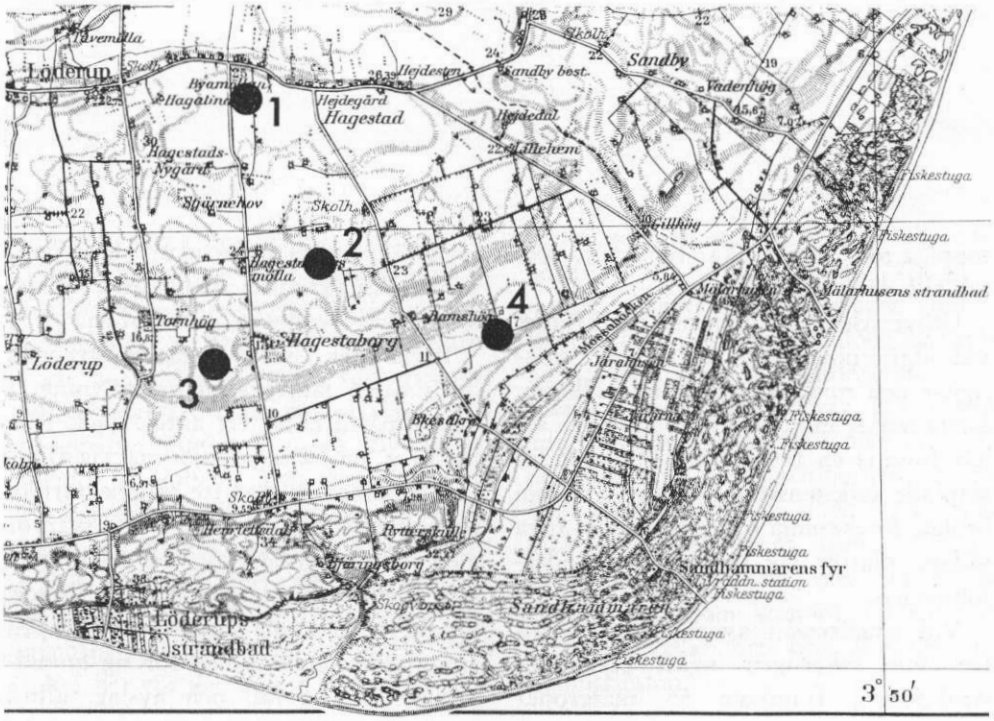

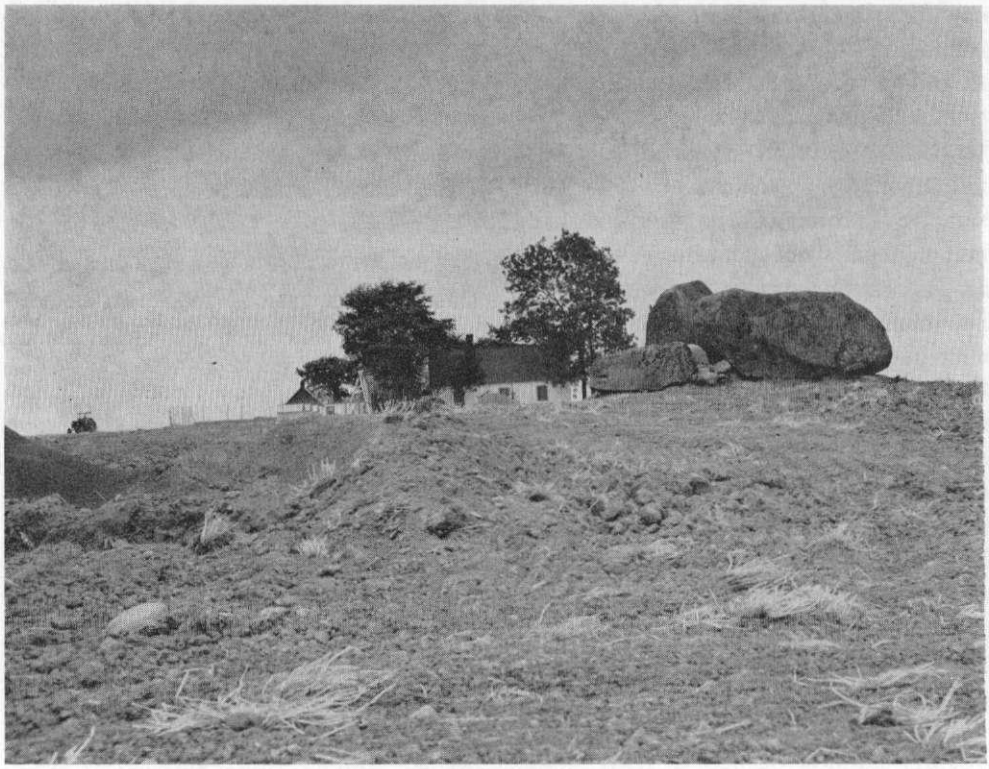

Megalitgraven i byn på Hagestad nr 2^2, "Dösen". Foto förf.

toppiga sort, som brukar tjänstgöra som tak till döskammaren.

Utöver de stora stenarna påträffades vid utgrävningen en stor mängd småstenar och mindre plattor av kalksten. Detta senare inbjuder till tolkningen, att här funnits en tätning av på varandra staplade kalkstensskivor av den art, som brukar förekomma i gånggrifterna. Inga sådana plattor låg synliga före undersökningen.

Vid rengörandet av den största hällen, som säkerligen ingått i takkonstruktionen, framkom 55 skålgropar spridda över hela översidan. Dessa uppmättes och avritades med hjälp av plastfolie, som breddes ut över hällen.

Invid den stora liggande stenen i östra delen iakttogs en nedgrävning. I denna påträffades ett antal fynd. Här låg bl. a. en håleggad tjocknackig flintyxa tillsammans med tre fragmentariska bärnstenspärlor, ett par krukskärvor med vertikal linjedekor, en del brända lerstycken samt ett par hundra flintor. Förekomsten av de sistnämnda i gropen är av stort intresse. Det rör sig huvudsakligen om avfall och avslag, alltså

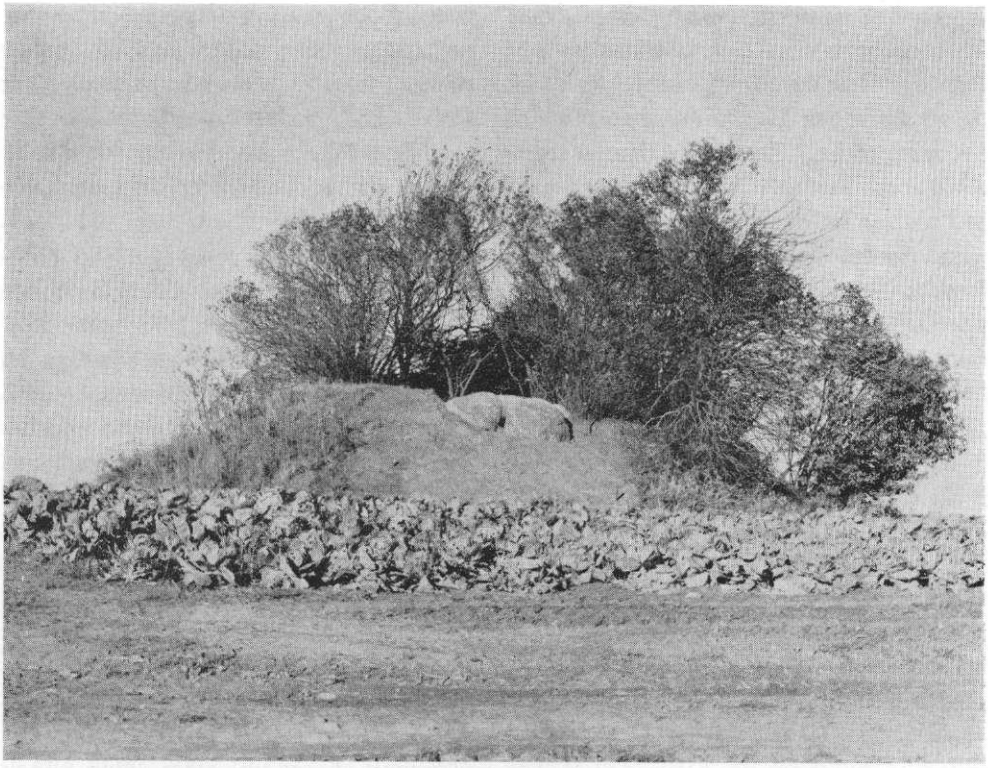

Carlshögen är trots den röjning som utförts i stort behov av uppsnyggning. Foto förf.

flintbitar utan bearbetning. Några har dock använts och är försedda med en bruksretusch. För övrigt förekommer 3 avslagsblock av flinta. Så många flintor i en ansamling föreföll förbryllande. Visserligen har man inne i dösar och gånggrifter funnit krossad flinta, utspridd på golven, men denna har då varit bränd.[2] Nyligen har danska arkeologer vid undersökning av en gånggrift i Jylland konstaterat, att man strött ut ett lager flinta i ett bälte innanför kantstenarna i den täckande högen. Men också här rör det sig om bränd, krossad flinta, som ansetts ha viss rituell innebörd.[3]

Men obränd, regelrätt slagen flinta i kombination med avslagsblock har icke hittills iakttagits vid undersökning av skånska stenkammargravar. Ett mindre antal flintor förekommer men inte tillnärmelsevis i så stora kvantiteter. Troligen förhåller det sig dock så, att man inte observerat denna flinta, och anledningen synes vara, att det är en enklare typ, som kommit till användning och sällan den fina glansiga limhamnsflintan.

Här har nämnts en grop i östra delen av megalitgraven. Det påträffades ytterligare flera hundra flintstycken i båda schakten och även vid upprensningen av mittpartiet. Även om denna stora flintförekomst hör till det intressantaste vid undersökningen av graven fanns det också andra fynd av betydelse, bl. a. ännu en bärnstenspärla, en tvärpil, ett par slipade fragment, skrapor, spån samt ornerade krukskärvor av mellanneolitiska typer.

Invid stenkammargraven påträffades 8 härdar, som alla undersöktes. I och intill dessa låg föremål, såsom ornerade krukskärvor, bitar av slipade flintföremål, tvärpilar, borr, skrapor, spån och flintavfall. Keramiken uppvisar en mycket variationsrik dekor, som klart upplyser om att det rör sig om mellanneolitisk tid.

CARLSHÖGEN

År 1875 uppehöll sig baron Arvid Kurck i Hagestad för att utföra arkeologiska undersökningar. Han grävde då ut en gånggrift, som ligger på Hagestad nr 14[4] och går under namnet Carlshögen och på kartan har nr 2. Fyndmaterialet blev ganska magert. Utöver skelettrester från ett fåtal individer fann man en hålslipad flintyxa, en pilskaftsglättare, en flintdolk och några andra flintor samt ett lerkärl från stenålderns slutfas, senneolitikum. Eftersom gånggriften redan var undersökt kunde det synas överflödigt att göra en ny utgrävning här. Men av flera skäl företogs ändå en undersökning. Först och främst borde man ta upp ett schakt strax framför gångmynningen i öster, eftersom Kurck oss veterligt inte grävt utanför graven och man av senare erfarenhet vet att man inte sällan just där brukar finna ett rikt fornsaksmaterial. Ett andra skäl var att vi ville undersöka, om här möjligen kunde finnas flinta av samma slag som vid den förra stenkammargraven.

Carlshögen är en mycket ståtlig gånggrift, som dock under senare år blivit nästan helt övervuxen. Vi hade inga ekonomiska möjligheter att företaga en röjning av hela anläggningen, men i samband med undersökningen gjordes dock en relativt omfattande uppsnyggning av kammare och gång. I det schakt som grävdes framför gångmynningen påträffades en del fynd, nämligen en ornerad mellanneolitisk krukskärva, ett borr, två skrapor, 7 avslagsblock samt ett 20-tal flintavfall. Detta får dock betraktas som ett ganska obetydligt material och klart utvisande, att här inte förekommit vare sig offer eller någon större utrensning från kammaren.

Den fortsatta undersökningen gav emellertid ett bättre resultat. I gången påträffades nämligen flera fint ornerade krukskärvor, ett par spån, ett borr, ett fragment av slipat föremål, två skrapor, en klubba av grönsten samt ca 600 flintavslag och avslagsblock. Exakta siffror kan inte anges för någon av gånggrifterna, eftersom det så nyligen framkomna materialet ännu inte är slutgiltigt genomgånget. Vi kan alltså här konstatera, att Kurck inte grävt ut hela gånggriften, vilket kanske är förklarligt, då han i sin berättelse klagar över att marken är så torr och svår att få upp.[4] Vi fick också bekräftat, att den slagna flintan tillsammans med blocken förekommer i samband med stenkammargravarna. Här låg den i gångens bottenskikt.

En av takhällarna, som är försedd med ett gytter av skålgropar och rännor, rengjordes och fotograferades. Utanför kammarens sydsida upptogs ett schakt för att vi skulle kunna studera den omgivande högens uppbyggnad. Även här gav undersökningen intressanta resultat. I det övre skiktet låg en hel del fynd, däribland en människotand och benbitar, krukskärvor, ett slipat flintstycke, en skrapa, ett borr, flintavfall m. m. Detta förefaller att vara utrensat från kammaren. Strax invid en av kammarens stenar låg en hop flintavslag, och när undersökningen fortsattes visade det sig, att här hade grävts en 80 cm djup grop, som var fylld med flintavslag och block, sammanlagt ungefär ett 1000-tal. I gropens botten hade man placerat en stor svallad sjösten.

Denna stora anhopning får med största sannolikhet tolkas som ett offer. Och troligen gäller detta också den övriga flintan, fastän den inte som eljest blivit bränd. Man har använt flera olika flintsorter men i regel av sämre kvalitet. Att enklare material ibland kommit till användning som offerföremål har man tidigare belägg på. Det förekommer också, att man för offerändamål speciellt tillverkat exempelvis yxor av en lätt sandsten eller tuff, föremål som inte kunnat användas i praktiska livet.[5] Liknande råmaterial förekommer i Hagestads megalitgravar.

Fälten omkring Carlshögen har vid tidigare rekognosceringar inte givit några fynd. Men efter några mycket intensiva regndagar under senhösten 1964 företogs nya besiktningar här, och då påträffades en hel del flintföremål, som tyder på en bosättning under samma tid som gånggriften har använts. Fältarbetet är ännu inte helt avslutat här. Det visar sig mer och mer vid undersökningar under senare tid, att boplatserna ligger helt nära stenkammargravarna, något som förut inte ansetts vara fallet.

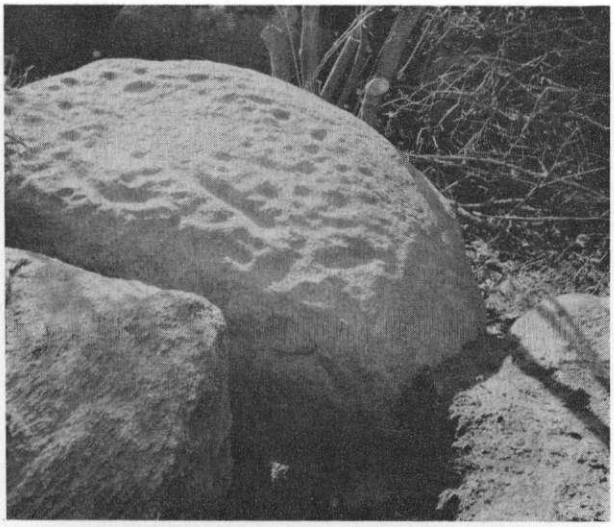

Carlshögen.
Häll med skålgropar.

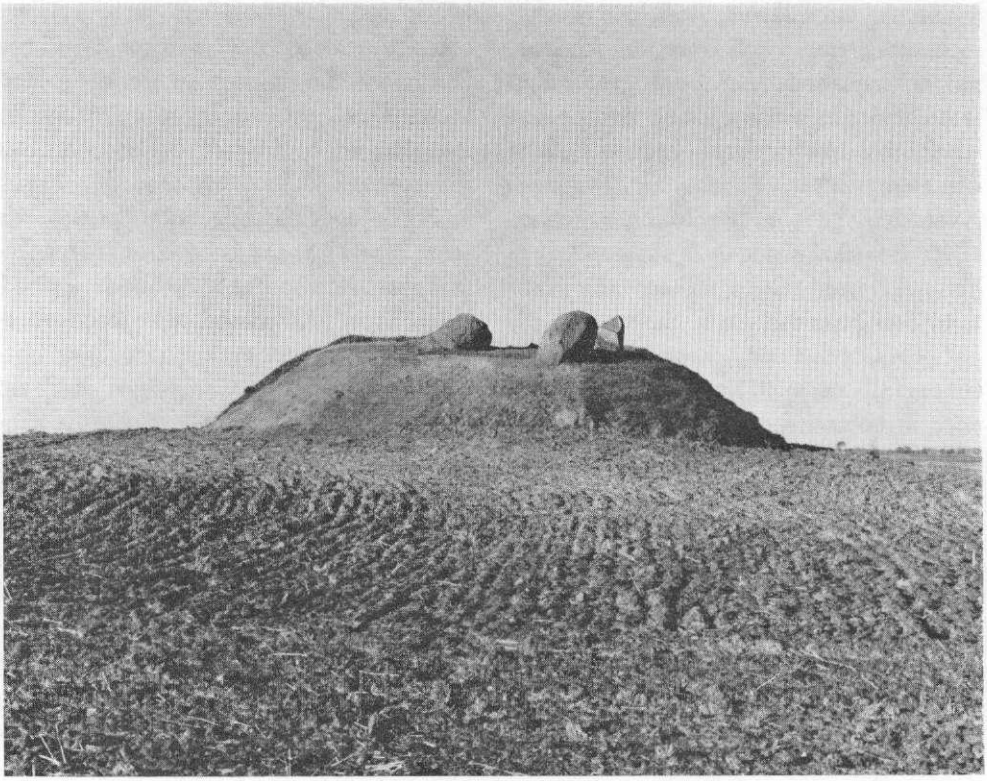

Albertshög på Hagestad nr 37 visade sig innehålla en stenkammargrav. Foto förf.

ALBERTSHÖG

Halvvägs ned mot kusten, på Hagestad nr 37[3] ligger en hög, som går under namnet Albertshög och på kartan fått nr 3. Även här kunde man misstänka, att det rörde sig om en stenkammargrav, eftersom ett par stora stenblock var synliga i högen. Men någon regelrätt arkeologisk undersökning har inte företagits, endast en mindre och resultatlös provgrävning av Folke Hansen, och anläggningens karaktär var därför oklar.

Det fanns alltså anledning att företaga en undersökning här, och en sådan igångsattes förra året, sedan en omfattande röjning genomförts. Det konstaterades snart, att det verkligen är fråga om en megalitgrav, som dock är mycket starkt skadad. I centrum stod två stora stenar orubbade och söder om den ena av dessa stod en tredje hög sten. Graven var anlagd på en ursprunglig grusbacke med ett ytskikt av klumpstenar, som troligen ditförts. Också här påträffades på skilda ställen anhopningar av flinta av samma karaktär som det ovan har redogjorts för. För tredje gången kunde vi alltså se samma företeelse belagd vid

en stenkammargrav i Hagestad. Dessutom fanns här ganska mycket andra fynd, framför allt mellanneolitisk keramik av enastående hög kvalitet samt slipade fragment, skrapor, spån, en flintkniv m. m.

På fältet utanför megalitgraven insamlades lösfynd och utgrävdes en yta med bevarat kulturlager, som av fyndmaterialet att döma härrör från samma tid som megalitgraven. Även här kan man alltså göra sammanställningen grav — boplats för den mellersta yngre stenålderns vidkommande.

RAMSHÖG

Hagestads fjärde stenkammargrav är den välkända Ramshögsgånggriften (eller Ramsbjer som den kallats i äldre dagar men numera aldrig benämnes) på Hagestad nr 8^2. Den har ett förnämt läge strax norr om Hagestads mosse. Tidigt har den dragit uppmärksamheten till sig, och Arvid Kurck företog även här en utgrävning år 1875. Ramshögsgånggriften imponerade på Kurck icke minst på grund av de tre väldiga takblocken över den 5 m långa kammaren. Den som vanligt åt öster vättande gången är 6,5 m lång. I kammaren påträffade Kurck främst en skafthålsyxa av sten, två senneolitiska flintdolkar och några andra flintföremål samt människoben av 7—8 individer. I gången fann han delar av ett människoskelett. År 1918 besiktigade Folke Hansen Ramshögsgånggriften och fann då ytterligare några föremål härrörande från kammaren, däribland en bärnstenspärla.

År 1930 kom Folke Hansen åter till Ramshög, denna gång för att utföra en välbehövlig restaurering. I det sammanhanget grävde han ut en ca 42 kvm stor yta framför gångmynningen. Detta gav rikt resultat i form av över 7.000 kruk-

Keramik från Albertshög.

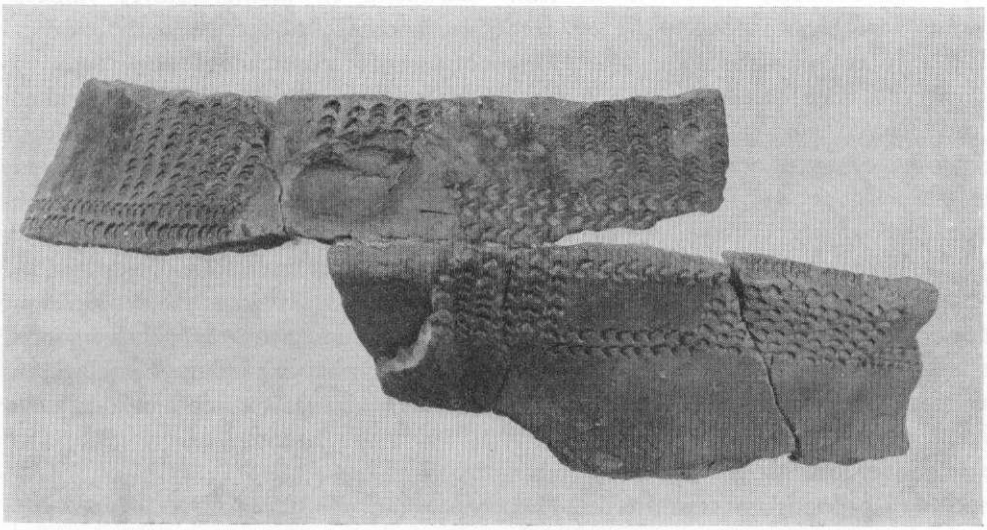

skärvor, härrörande från minst 600 olika lerkärl. Dessutom påträffades här en hel del flintföremål, såsom yxfragment, skrapor, knivar, spån och avfall.[6] De många lerkärlsfragmenten visar, att här måste ha förekommit offer vid gånggriften under en ganska lång tid.

Redan i början av Hagestadsundersökningen upptogs ett schakt ett stycke framför gångmynningen, och det visade sig då, att Folke Hansen inte undersökt hela det fyndförande området. Flera hundra ornerade krukskärvor påträffades här i anslutning till Hansens grävningsyta, och de utgör en välkommen komplettering av det gamla materialet samtidigt som här gavs möjligheter att studera fyndförhållandena.

Efter undersökningen av stenkammargraven uppe i byn samt Carlshögen och Albertshög beslöts en undersökning också av Ramshögsgånggriften. Det hade ju visat sig, att även tidigare utgrävda objekt kan ge material och nya, viktiga upplysningar. Inte heller i detta fall gjordes arbetet förgäves. Först upptogs ett schakt tvärs över gången och 40 cm utanför i nordlig resp. sydlig riktning. Schaktet lades 3,5 m från kammaren. Inne i gången låg ett fint lagt golv av små stenplattor. Här fanns inga fynd, men mot kanterna låg svart jord och i denna påträffades 8 krukskärvor, därav 3 ornerade samt 8 avslagsblock och 44 flintavslag. Härav framgår, att utgrävningen år 1875 uppenbarligen inte varit alltför noggrann, varför det säkert skulle löna sig att fortsätta utgrävningen av gången. I schaktets norra del, utanför gången, påträffades en stor flintdepå med tillsammans ca 500 avslagsblock och flintavslag. Söder om gången låg 110 flintor spridda i fyllnadslagrets undre del. Här var det alltså inte fråga om någon samlad depå.

Söder om kammaren upptogs ytterligare ett schakt, och här framkom icke mindre än 4 stora depåer av flinta, i vissa fall tillsammans med människoben och litet keramik. En depå låg i en grop invid en av de stora kammarstenarna, och man vill här gärna föreställa sig, att det är fråga om ett offer i samband med gånggriftens byggande. I ett annat fall låg flinta och skelettdelar tillsammans med packningsstenarna. Också detta tyder på offer i anslutning till själva byggandet av den stora anläggningen. Över packningen kommer sedan ett sandlager, som i sin tur överlagras av ett kraftigt lerlager, över vilket takblocken måste ha forslats upp till kammaren. Depåerna av flinta ligger ingenstädes så placerade, att de kan ha tjänstgjort som någon stödpackning.

Redan år 1961 gjordes en stor utgrävning av en stenåldersboplats strax nedanför gånggriften vid norra kanten av Hagestads mosse. Denna boplats hör till de rikaste i Hagestad, och den har lämnat ett mycket omfattande material, däribland en utomordentligt välbevarad keramik, som ger goda upplysningar om kärlformer och orneringsteknik under mellanneolitisk tid. Detta fyndmaterial är av stort värde för jämförelsen med gravfynden och överhuvud för behandlingen av kultursammanhangen under yngre stenåldern i denna del av Skåne. Efter undersökningen år 1961 framkom vid fortsatt fältarbete såväl besläktat som mera väsensskilt material från många olika platser i Hagestad och även i angränsande områden.

* *
*

Ramshög eller Ramsbjer är en mäktig gånggrift invid Hagestads mosse. Foto förf.

Ovanstående kortfattade resumé visar, att Hagestad med sina fyra stenkammargravar måste ha varit en rik bondebygd under yngre stenålder. De undersökningar som gjordes år 1964 har gett många nya fynd och upplysningar om dessa anläggningar, också en del iakttagelser som inte kunnat komma med här. Eftersom målet är att i möjligaste mån söka rekonstruera de forntida samhällena med deras skiftande företeelser har dessa undersökningar fört arbetet ett stycke framåt.

Noter och litteratur

[1] Hagestadsundersökningen har tidigare presenterats i Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1961 samt i Ale 1961 och 1963.

[2] *L. Kaelas,* Stenkammargravar i Sverige och deras europeiska bakgrund, Proxima Thule, Sverige och Europa under forntid och medeltid (Hyllningsskrift till H. M. Konungen), Sthlm 1962, s. 27.

[3] *P. Kjaerum,* Tempel eller grav, Skalk nr 1, 1965, s. 5.

[4] *A. Bagge—L. Kaelas,* Die Funde aus Dolmen und Ganggräbern in Schonen, Schweden, II, Sthlm 1952, s. 86.

[5] *H. Arbman,* Zwei Opferfunde, Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1959, s. 166 ff.

[6] *Bagge—Kaelas,* a. a., s. 47 ff.

Gårdlösaundersökningen

En presentation

Av Berta Stjernquist

EK UNWODR lyder runinskriften på silverfibulan från Gårdlösa.

Teckning Bertil Centerwall.

Kännedomen om järnåldersbygden och om det liv, som levdes av dess befolkning är trots ett fortlöpande forskningsarbete ytterst bristfällig. Det arkeologiska materialet, hopat i museerna, ger mängder av detaljupplysningar om exempelvis redskap och smyckeuppsättningar, men en smula eftertanke skapar känslan att variationerna är så många och urvalet av material, som överlever, trots allt så fattigt att bilden blir starkt schematiserad eller snedvriden. Man kan befara, att de väsentliga dragen är svåra att urskilja. Nu är det som bekant inte bara föremålen, som är källmaterialet. Arkeologien med modern metodisk inriktning har lämnat uppfattningen, att dessa är det väsentliga — även om praktfynd alltid ger krydda — och lägger den största vikten vid fyndens miljö och sammanhang. Men det är ofta svårt att få fram ett så allsidigt material att det ger väsentliga drag av samhällsbilden. Rekognosceringar i fält avslöjar mängder av förhistoriska anläggningar av skilda slag, men det är trots allt bara rester av de ursprungliga bebyggelsekomplexen, vilkas vara eller icke vara står i förhållande till intensiteten i odling, grustäkt och bebyggelseplanering. I många fall ligger det bevarade på impediment. Det är uppenbart att registrerade och undersökta fornlämningar är en försvinnande liten del av det som en gång funnits.

Desto angelägnare framstår uppgiften av systematiska undersökningar av objekt, så beskaffade att de ge en mångsidig bild av samhället. Dess struktur och funktionella sammanhang, den sociala bilden, synes bäst kunna spåras genom så fullständiga undersökningar som möjligt av hela komplex från bestämda perioder. I vilken utsträckning sådana punktundersökningar kan tillmätas generell giltighet är givetvis en fråga, som på annat sätt måste prövas.

Förutsättningarna för en sådan omfattande undersökning av ett helt komplex av järnåldersbebyggelse föreligger inom ett område av Gårdlösa by, Smedstorps sn i sydöstra Skåne. Systematiska utgrävningar har sedan några år pågått på platsen. Så vitt man kan se ligger en väsentlig del av materialet i folkvandringstid och vendeltid, avsnitt för vilka samhällsbilden i varje fall för Sydsveriges del är föga känd. I detta sammanhang ges några glimtar av undersökningens målsättning och hittillsvarande resultat.

Bebyggelsen har ett anmärkningsvärt läge. Den sträcker sig över en stor del av den i NNO—SSV löpande Gårdlösaåsen, en grusås med delvis branta sluttningar. Dess fall ner mot den omgivande terrängen ger på vissa punkter illusionen av en borg. Den markerade begränsningslinjen brytes emellertid på flera ställen av mjukare övergångar mot det kringliggande landskapet. Den södra delen av höjdsträckningen är kringfluten av Tommarpsåns vattensystem. Åsen är platåliknande men har ingen enformig plan yta utan en levande modellering med växling mellan flacka sträckningar och mjuka sänkor. Höjdläget med väldränerade marker och närheten till vatten synes erbjuda ett idealiskt område för en förhistorisk bebyggelse. Situationen illustreras på ett upplysande sätt av teckningen på Skånska rekognosceringskartan, som här använts som underlag för bilden på sidan 15.

Sedan gammalt är det känt att på åsen finnas fornlämningar i form av stensättningar av olika typer såsom skeppssättningar och domarringar. Det rör sig sålunda om ett gravfält från yngre järnåldern. Dessa fornlämningar finns upptagna i en inventering för Smedstorps sn från år 1931 (Egil Lönnberg). Genom tillfälliga fynd blev det känt, att inom området funnos betydligt flera förhistoriska anläggningar än vad som framgick av denna inventering.

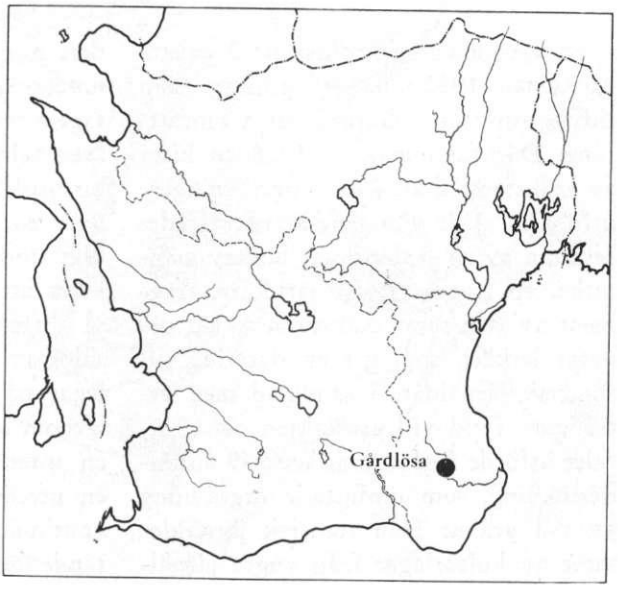

Undersökningsområdet ligger vid Tommarpsån i Smedstorps socken.

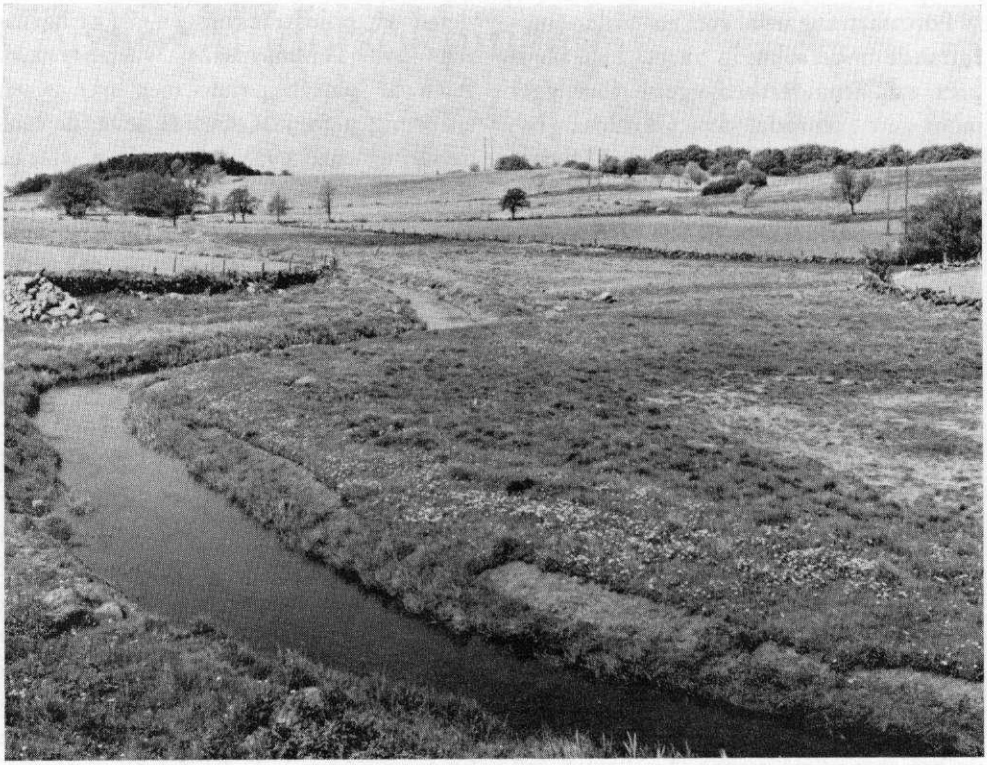

Bakom Tommarpsån skymtar Gårdlösaåsens sträckning. Foto Bertil Centerwall.

På egendomen Gårdlösa nr 3 existerar sedan 1920-talet ett grustag, som tidvis utnyttjats ehuru i ringa omfattning. Där fann man år 1928 en kista av kalkstenshällar. Vid undersökningen, utförd av J.-E. Forssander, påträffades resterna av en skelettgrav: ben av människa, en fragmentarisk järnkniv, fragment av järn samt skärvorna av ett ornerat lerkärl, som ger en datering till romersk järnålder. I samband med ytterligare fynd vid grustäkten på 1940-talet utförde författaren år 1949 en undersökning, som omfattade utgrävning av två gravar från romersk järnålder samt av kulturlager från yngre järnålder. Samtidigt gjordes ingående rekognosceringar av området. De gjorda iakttagelserna var tillräckliga för att på åsen belägga betydliga rester av en förhistorisk bebyggelse, som sträckte sig över en stor del av järnåldern. Samtidigt stod det redan vid denna tidpunkt klart att materialet dels var rikt, dels så differentierat, att det belyste olika sidor av det förhistoriska samhälle, som legat på åsen. Platsen visade sig därigenom besitta goda förutsättningar för en intensivundersökning med sikte på en utredning inte bara av bebyggelsekontinuiteten utan även av frågor rörande bebyggelsens struktur och funk-

tion. Ytterligare provgrävningar utfördes under åren 1960 och 1962 och från och med 1963 har undersökningen skett i stor skala.

De hittills gjorda undersökningarna har bekräftat förekomsten av en bebyggelse, som sträcker sig över större delen av järnåldern.

Gravfältet från romersk järnålder ansluter till det nämnda grustaget, där på 1920-talet en kalkstenskista påträffades. Gravarna är så gott som genomgående skelettgravar. De ligger under flat mark, delvis mycket djupt och företer såväl i fråga om anordning som material säregna drag. Som ett exempel kan nämnas den redan 1949 undersökta grav 2, som i orört skick transporterades in till Lunds universitets historiska museum, där den framprepparerades. Senare har den överförts till Statens historiska museum i Stockholm för att utställas i dess järnåldersavdelning. Graven var orienterad i öster—väster. Vid utgrävningen vilade kalkstenshällar direkt på graven. Den ursprungliga träkistan var vid utgrävningstillfället så gott som helt försvunnen och synlig endast som en mörk färgning. Tack vare kalkstenens konserverande inverkan var skelettet välbevarat. Den döda låg på höger sida med lätt korslagda ben. Gravens utrustning var rik och bestod av ett ornerat lerkärl, två fibulor av brons och två av silver, nål av brons, pärlor av glas, bärnsten och silver, ett nålhus av ben samt fragment av en benkam. Fragment av dräkten samt av den tråd,

Järnåldersbebyggelsen på Gårdlösaåsen markerad på Skånska rekognosceringskartan från 1816. Fyrkant: boplatskomplex; halvmåne: gravfält med skelettgravar under flat mark; triangel: gravfält med resta stenar; stjärna: kultplats.

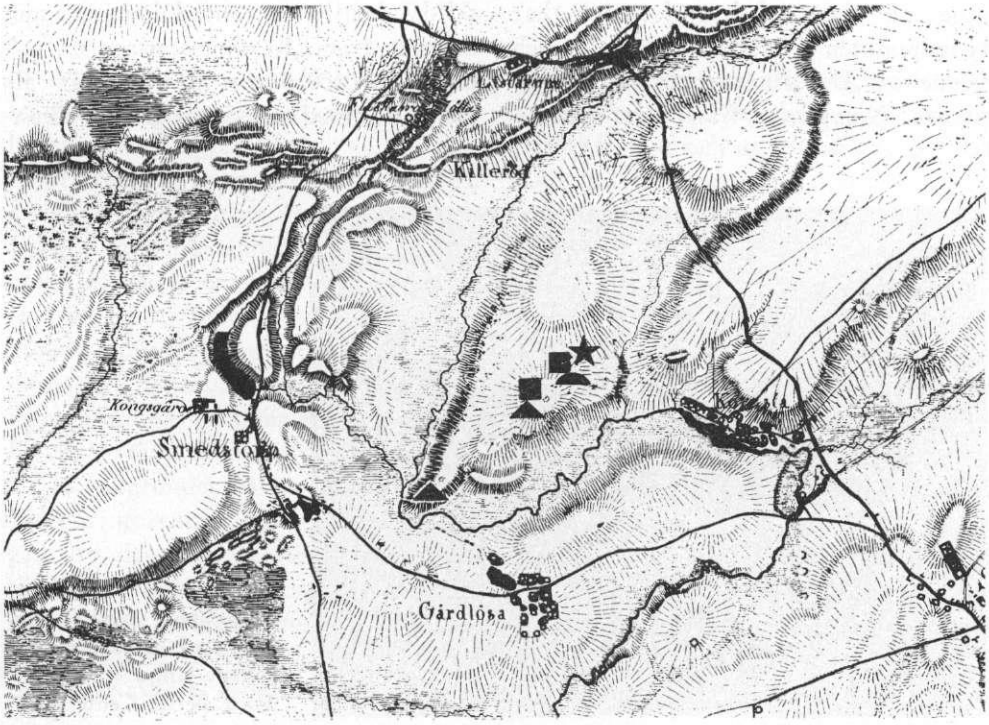

på vilken pärlorna varit uppträdda kunde tillvaratagas. Graven är en god representant för en kvinnograv från yngre romersk järnålder med rik smyckeuppsättning. En av silverfibulorna, av typen med hög nålhållare, är av utomordentligt stort vetenskapligt intresse därigenom att den på nålhållaren bär en runinskrift. Fibulan är en från 200-talet e. Kr. välkänd spänneform och runinskriften får på detta sätt en datering, som placerar den bland de äldsta runinskrifter, som är kända från svenskt område.

Till gravfältet från romersk järnålder ansluter ett stort boplatsområde. Där återfinnes härdar och kulturlager från samma tid som det nämnda gravfältet (romersk järnålder) och man kan sålunda i detta material se det topografiska sambandet mellan gravfält och boplats. Större delen av boplatsområdet utgör emellertid tidsmässigt en fortsättning på denna bebyggelse och har tyngdpunkten i folkvandringstid och vendeltid. Det finns gott om anläggningar. Komplexet från detta tidsavsnitt omfattar ett gravfält, själva boplatsområdet och ett område, som författaren bedömer som en kultplats.

Gravfältet upptager ett stort parti av åsens södra del. De bevarade stensättningarna är av skilda typer (skeppssättningar, domarringar, enstaka bautastenar, rösen). Äldre kartmaterial och andra uppgifter som kunnat erhållas, visa emellertid att stenmarkeringarna för gravarna åtminstone i viss utsträckning blivit bortförda och att gravfältet därför inte kan bedömas efter det nuvarande beståndet av stensättningar. Det har ursprungligen haft en större yta än dessa ange. Undersökningen har emellertid här ännu kunnat bedrivas endast i begränsad omfattning. Ett par anläggningar med gravar i anslutning till enstaka, fritt stående bautastenar hör till det undersökta. De föga kända bautastensgravarna har genom dem fått ett upplysande tillskott genom de enskilda detaljer av anordningarna, som kommit fram. Rekognosceringarna och punktundersökningar ha klarlagt att gravfältet med stensättningar av nämn-

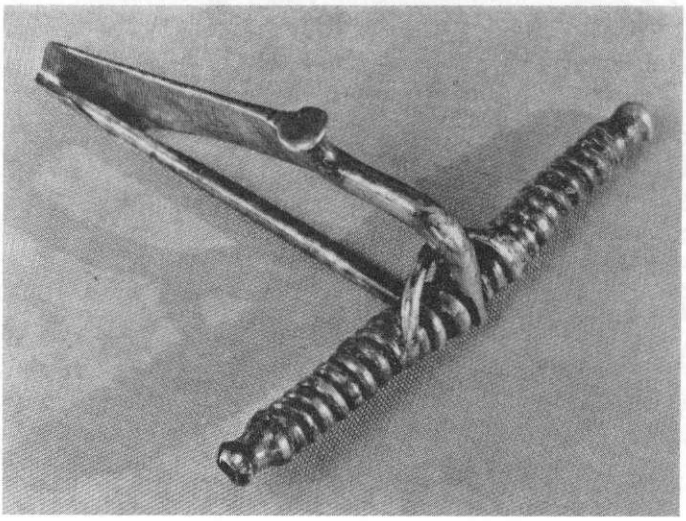

Silverfibula med runinskrift på nålhållaren. Fibulans längd 4,2 cm. Foto Bertil Centerwall.

Skeppssättning på åsens krön. Foto Bertil Centerwall.

da typer sträcker sig ända fram till det folkvandringstida boplatsområdet, där husgrunderna ligger tätt.

En väsentlig uppgift hittills har varit att göra utgrävningen av detta boplatsområde så omfattande att man får ett grepp inte bara om hustypen utan även en i görligaste mån fullständig bild av husens inbördes sammanhang och gårdarnas planering. Trots att byområdet ligger i odling ha anläggningarna blivit förvånansvärt väl bevarade. Ej mindre än 28 husgrunder ha nu vid början av 1965 års grävningssäsong kunnat friläggas. Av dessa ha de flesta varit i det skicket att man kunnat göra väsentliga iakttagelser i fråga om konstruktion och funktion. Det rör sig genomgående om rester av s. k. grophus, partiellt nedgrävda under den ursprungliga markytan. En påträffad husanläggning av större format och av annan typ står på årets grävningsprogram.

Som redan nämnts har undersökningen systematiskt inriktats på att täcka hela boplatsområdet för att ernå större säkerhet vid bedömningen av sammanhangen mellan byggnaderna och om deras funktion i näringslivet. För lokaliseringen användes utom de vanliga rekognosceringsmetoderna med provgropar och granskning av ytlagren även flygfotografering och en för de lokala förhållandena särskilt anpassad metod på fält med växande grödor. Det för torka känsliga kornet har därvid under det torra året 1964 genom större frodighet på ett osvikligt säkert sätt gett lo-

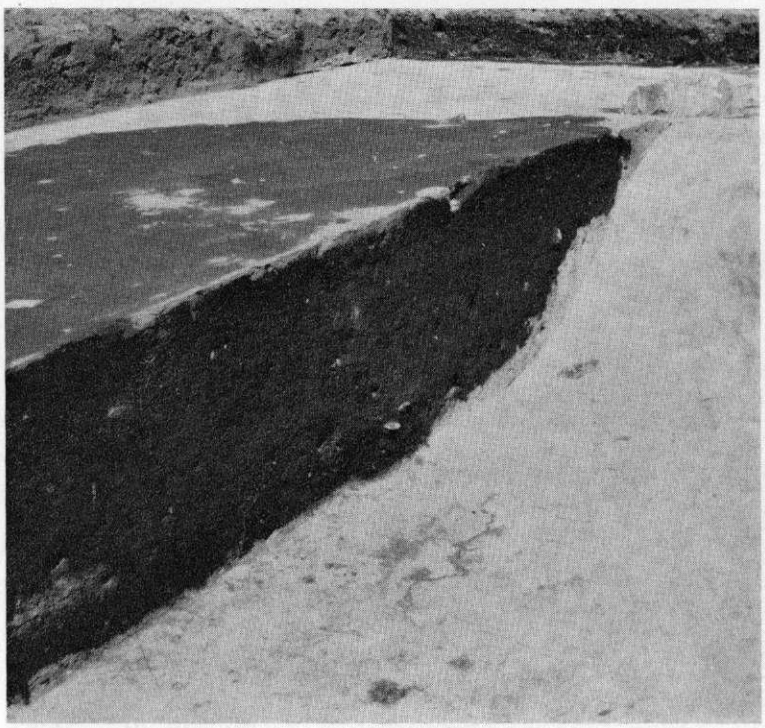

Grophus under utgrävning. Foto förf.

kalisering för grophusens djupa och växtbefrämjande kulturlager. Maskinella hjälpmedel ha vidare utprovats och visat sig användbara i rekognosceringsarbetet exempelvis en efter förhållandena noga avvägd djupplöjning.

Trots att en stor del av fyndmaterialet från bostäderna av naturliga skäl består av alldagligt material med benägenhet att leva kvar under längre tid, har urvalet av fynd dock varit så gynnsamt att i stort sett goda dateringar har kunnat erhållas. För att lösa de aktuella problemen måste man emellertid eftersträva sådana dateringar att det kronologiska förhållandet mellan olika huskomplex kan studeras. Den arkeologiska dateringsmetoden har därför kompletterats med serier av C 14 analyser. Ett program har uppgjorts för detta arbete, där analyserna dels få tjäna som stöddateringar, dels få en uppgift för datering av anläggningarna på kultplatsen. För att genomföra denna viktiga delundersökning sker samarbete med docent Ingrid Olsson, Uppsala, som utför C 14 analyserna.

Grophusen, som under de sista årtiondena kunnat beläggas på skilda håll i Skåne huvudsakligen från vikingatid och tidig medeltid, förekomma på Gårdlösa-åsen i kontinuerlig följd från och med övergången mellan romersk järnålder och folkvandringstid under flera hundra år framåt i tiden. De är genomgående av små dimensioner. Spår av stolpar vid mitten av varje kortvägg avsedda att bära takåsen är vanliga i dessa anläggningar och en mängd andra konstruktionsdetaljer har kunnat iakt-

tagas. Det äldsta grophuset, som kunnat beläggas, en endast ca 2×2,5 m stor anläggning med inomhushärd har av daterade fynd lämnat bl. a. en järnfibula av senromersk typ samt en spjutspets av ovanlig form med så vitt man kan se begränsad livslängd och därför ett värdefullt dateringsobjekt. På detta följer sedan en lång rad husgrunder med rika fynd.

Tack vare husgrundernas stora antal och deras kontinuerliga följd har man möjlighet att på denna fyndplats med konkret material belysa det centrala problemet om bebyggelsekomplexens storlek och utformning, deras karaktär av byar, och detta för ett tidsavsnitt, som går tillbaka till folkvandringstiden. Det gynnsamma utgångsläget ger även vissa möjligheter att studera befolkningens sociala mönster. Till detta hör bestämning av den verksamhet som bedrivits i de olika byggnaderna. Lätta att urskilja är en särskild anläggning för smide, andra för textilarbete eller för födans beredning.

I den systematiska undersökningen av bebyggelsen och de funktionella sammanhangen mellan olika enheter, intar den nämnda kultplatsen en central ställning. Kultens betydelse för organisationen och livsföringen i ett primitivt samhälle har framhållits i olika sammanhang. Möjligheterna att få ett grepp om denna väsentliga sida av ett samhälles funktion är emellertid som regel mycket begränsade.

På Gårdlösaområdet ligger den nämnda kultplatsen ett 100-tal meter öster om området med hustomter. En kraftigt markerad sänka bryter på detta ställe åssträckningen. Sänkan är numera odlad men under höst och vår och vid tillfälligt högt vattenstånd är den sank och delvis vattenfylld. Den stora fuktigheten trots höjdläget är ett intressant geologiskt fenomen, som innebär att grundvattnet står ovanligt högt i åsen. I den östra sluttningen ner mot den nämnda sänkan har grundvattnet under järnåldern brutit fram och bildat kittlar, som jag här benämner källor. Av förhållandena framgår, att sluttningen varit fuktig av framsipprande vatten. Kring dessa källor ligger mängder av härdar av olika typer i täta grupperingar, ibland kombinationen härd och ett eller två stolphål. Djurben, som dock bevaras mindre väl i denna jordmån, utgöra rester av måltider. Härdarna ha genom sina typer och sitt läge på fuktig mark kring källorna en särprägel gentemot de härdar, som ligga i samband med tomtningarna inom själva boplatsområdet. Det är därigenom befogat att draga slutsatsen, att anläggningarna inom det avskilda, fuktiga

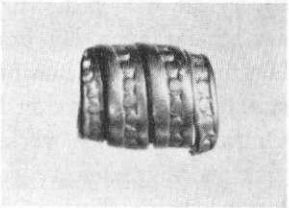

Fynd från husgrunder:
ovan en guldpärla,
nedan ett bronsspänne.
Pärlan förstorad, spännet skala 1:1.
Foto B. Centerwall.

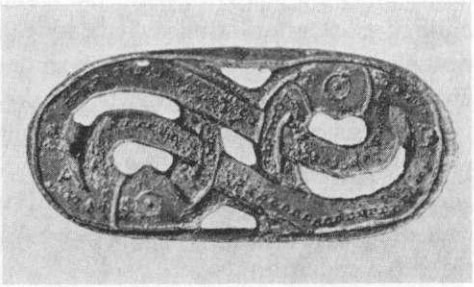

området ej varit betingade av vardagliga, praktiska behov. Man kan exempelvis iakttaga, att de ofta legat så fuktigt att veden endast delvis kunnat brinna. Viktig för tolkningen av verksamheten på platsen är vidare att en härd lagts på de fuktiga lagren i en av källorna vid en tidpunkt, då denna delvis blivit igenslammad.

Centralt på kultplatsen låg en anläggning byggd av stora kalkstensplattor. Den hade formen av en plattform med oregelbundna konturer och låg i sluttningen ovanför den största av källorna. Grävningen visade, att den tjänstgjort som underlag för eldar, som vid upprepade tillfällen brunnit på platsen. Kalkstensplattorna var delvis förstörda av värmen. De rester av härdar med träkol och starkt skörbrända stenar, som kunde iakttagas på och mellan kalkstensplattorna, visade att anläggningen inte haft några väggar. Den var successivt utbyggd, vilket framgick av att härdar även låg under kalkstensbeläggningen. Till komplexet hörde enstaka hål efter mycket kraftiga stolpar. Omfattningen av verksamheten framgick av mängder av träkol, som samlats nedanför slänten i källan och i den våta sänkan.

Alla de problem som är förknippade med anläggningarna inom detta märkliga område kan här endast flyktigt beröras. Med hjälp av fynd och de systematiska C 14 dateringarna har man möjlighet att granska och väl kartlägga den aktivitet, som bedrivits här under järnåldern. Man har möjlighet att iakttaga en successiv utbyggnad av komplexet som helhet. Dateringarna medger en gruppering av materialet från romersk järnålder över folkvandringstid och vendeltid.

Bland fyndmaterialet kan nämnas keramik av intressanta typer såsom ett lerkärl med s. k. svalboöron, ett silverspänne med karvsnittsornamentik av 400-talstyp och ett stort antal fragment av glasbägare av gulgrönt glas med påsmälta trådar i samma färg. Då det rör sig om bitar av sönderslagna bägare, få variationerna i färg och kvalitet och i någon mån förekomsten i anläggningarna vara utslagsgivande för beräkningen av antalet glaskärl, som funnits på platsen. Detta material av en glasbägartyp, som tidigare inte är belagd från skånskt område, är ett välkommet tillskott till det folkvandringstida materialet och belyser samtidigt det inledningsvis gjorda påpekandet om utbredningskartornas subjektiva drag och föränderlighet.

Materialet från kultplatsen — fynd och anläggningar — är sammanlagt mycket omfattande. Det har under grävningens gång ägnats särskilt stor uppmärksamhet och kritisk granskning. En sådan kritisk granskning är nödvändig för ett fyndkomplex av denna art, om man eftersträvar största möjliga säkerhet vid tolkningen. Efter ett noggrant studium av det konkreta materialet och efter gjorda överväganden anser författaren att anläggningarna, som registrerats, visar en till bebyggelseområdet knuten kult, en källkult, i vilken eld och vatten varit väsentliga moment. I och med att kultplatsen är en del av bebyggelseområdet, har man möjlighet att här studera sambandet mellan den vardagliga verksamheten och ett slags andlig aktivitet.

Det egendomliga fenomen, som skapat den vattenförande sänkan i åssluttningen, har upprepats längre åt öster. Där förekommer med något 100-tal me-

Del av kalkstensanläggning på kultplatsen. Till vänster syns skörbrända stenar från en härd.

ters mellanrum ytterligare två liknande sänkor, av vilka den östligaste fortfarande är starkt vattenförande. Den har i sen tid försetts med en brunnsliknande skoning för bevattningsändamål. Den andra, vilken ligger närmast den grävda kultplatsen, är nu igenfylld men sank. Några provgropar på platsen har visat, att såväl träkol som keramik förekommer även i denna sänka och att det finns anläggningar även på det mellanliggande fältet. Man kan antaga, att kultplatsen har större omfång än det nu undersökta området.

Inom Gårdlösakomplexet framträder särskilt väl bebyggelsens beroende av de geologiska förutsättningarna. Alla de problem av geologisk och kulturgeografisk art, som är aktuella under undersökningens gång, bearbetas i samarbete med specialister vid de geografiska och geologiska institutionerna vid Lunds universitet för att därmed tillgodose kravet på största möjliga kännedom om olika miljöskapande faktorer. Ett samhälles växt och funktionella sammanhang påverkas av så mycket som ligger utanför det arkeologiska fältet att en undersökning av denna art måste få en starkt tvärvetenskaplig aspekt. Den självklara bestämningen av benmaterialet som ett bidrag till undersökningen

hör in i den bilden liksom de tidigare nämnda C 14 analyserna samt en del detaljundersökningar exempelvis en utredning om slaggprodukter och smide, vilken påbörjades i samband med grävningen 1960.

Som redan framgått har undersökningen tills vidare koncentrerats till vissa punkter, där materialet varit av den karaktären att den valda problemställningen kunnat belysas. Frågor som rör bebyggelsens fortsättning i vikingatid och dess upphörande har ännu så länge ägnats mindre uppmärksamhet. Det står emellertid klart, att det funnits kvar en bebyggelse på åsen under vikingatiden. Inom dess södra parti har på fält, som gränsa till det hittillsvarande undersökningsområdet på en sida och till det nämnda gravfältet med stensättningar på en annan, registrerats rester av en boplats från 1000-talet. Ett stort keramikmaterial har kunnat tillvaratagas och härdar med daterade fynd har undersökts. Sett i ett vidare bebyggelsehistoriskt perspektiv med sikte på kontinuitetsfrågan kan bebyggelsen på åsen ställas i relation till den nuvarande byn Gårdlösa och till de kringliggande byarna med namn, som sluta på -torp, -stad och -by. Dessa gruppera sig efter ett till synes intressant mönster. Församlingskyrkan, Smedstorps kyrka, ligger på en gammal storgård, som går tillbaka till medeltiden. På Skånska rekognosceringskartan, som anger förhållandena före skiftet, markeras denna som Kongsgården. Kyrkan ligger på denna egendom och var sålunda ursprungligen inte omgiven av någon bebyggelse. Det finns stora möjligheter att bearbeta materialet efter nya problemställningar och att även koppla samman bebyggelsen med andra komplex med läge vid Tommarpsån. Ån har i sitt lopp kontakt med en kedja av gamla byar och en delvis rik järnåldersbebyggelse såsom undersökningar visat exempelvis vid Simris.

ANMÄRKNINGAR

Uppgifter om Gårdlösakomplexet erhålles i äldre kartmaterial och inventeringar. För situation och fynd hänvisas dessutom till

G. Ekström, Skånes moränområden, SGÅ, 1936.

N. G. Holst, Beskrifning till kartbladet Simrishamn, SGU, Ser. Aa, No 109, 1892.

I. Lindquist, The Runic Inscription on the Gårdlösa Brooch, Medd. från Lunds univ. hist. museum, 1951.

B. Stjernquist, A Scanian Grave with a Rune-inscribed Brooch, Medd. från Lunds univ. hist. museum, 1951.

—, Simris. On Cultural Connections of Scania in the Roman Iron Age, 1955.

—, New Light on Spring-cults in Scandinavian Prehistory, Archaeology, Vol 17, No 3, 1964.

Till det i arkeologiska arbeten över skånska boplatser från järnåldern presenterade materialet av grophus kan fogas ett stort boplatskomplex i Hötofta, S. Åkarps sn, där förf. nyligen haft tillfälle att göra jämförande undersökningar av sådana hus från yngre järnåldern. Särskilt fyndrik var en grupp hus från 900-talet. Tillsammans med en av Rikard Holmberg undersökt boplats vid Gässie, belägen vid samma vattendrag, ger detta en intressant aspekt på järnåldersbebyggelsen i den sydvästra delen av Skåne. För Gässie se Malmöfynd 64, Malmö museum Historiska avdelningens utställningskatalog nr 1, 1965.

Lerkärl från en härd på kultplatsen. Ca 1:3. Foto Bertil Centerwall.

En relikdosa från Vä kyrka

Av Monica Rydbeck

Blydosan från Vä före öppnandet på museet. Naturlig storlek. Samtliga fotos S. H. M.

Till de mer sensationella fynden från den pågående restaureringen av Vä kyrka hör en relikdosa, innehållande flera relikknyten av sidenstoffer och fragment av pergamentremsor med skrift. Konservering och tolkning av detta enastående fynd pågår f. n. på Statens historiska museum. Docent Monica Rydbeck, chef för museets medeltidsavdelning, lämnar här en preliminär rapport.

Under hösten 1964 inkom till medeltidsavdelningen vid Statens historiska museum för undersökning en relikdosa av bly, som anträffats under årets restaureringsarbeten i koret till Mariakyrkan i Vä. Med ivriga förväntningar och efter vad man tyckte ganska berättigade förhoppningar om nya bidrag till Mariakyrkans historia planerades frampreparering av dess innehåll.

Kanske bör något antydas om grunden till dessa förhoppningar. Vid diskussionen om de skånska kyrkornas kronologi har under de sista hundra åren en liten relikdosa av bly utgjort ett betryggande och ständigt åter aktualiserat argument. Förf. syftar på den dosa, som enligt C. G. Brunius[1] påträffats i Tryde kyrkas altare, innehållande bl. a. två inskriftförsedda pergamentremsor, den ena med årtalet 1160. Blydosan införlivades år 1887 med Statens historiska museums samlingar, där den fortfarande finnes att se — men utan den pergamentremsa på vilken dateringen av Tryde kyrka baserats. Vår aktning för Brunius skarpsynthet är dock sådan, att vi förlitar oss på hans uppgift; han har också angivit fyndplatsen på ett sådant sätt, att vi utgår ifrån, att det verkligen var invigningen av kyrkans huvudaltare, som givit anledning till relikens nedläggande. Men vi beklagar likafullt den brist på intresse för dosans minimala skrivna "dokument", som väl är orsaken till att de förkommit eller, troligen, söndersmulats på grund av uttorkning e. d.

Trydedosan är som bekant ingalunda den enda bevarade från skånska kyrkor, men ingen har haft samma praktiska funktion i den konsthistoriska diskussionen. I Universitetets historiska museum i Lund förvaras således ett dussin dosor av samma typ som den från Tryde. De är alla klippta ur tunn blyplåt, de flesta formade av ett sammanhängande stycke och hopvikta, så att en flik bildar locket till den lilla rektangulära behållaren. I ett par fall har relikinnehållet bevarats helt eller delvis: ett fragment av siden eller av bomull, ett par rökelsekorn, pärlor, någon benflisa eller en tand; i två exemplar, båda från obekant skånsk kyrka, finns dessutom pergament- resp. pappersfragment. Intetdera ger emellertid någon upplysning, vare sig om invigningsår eller dedikationshelgon för altare eller kyrka.[2]

För femton år sedan upptäcktes emellertid i Jonstorps kyrkas altarbord en relikdosa, som väckte berättigat intresse på grund av sitt innehåll. Fastän den påträffades i sekundärt läge, dock i en gömma i en kvadersten, visade den sig ha bevarat inte bara bensmulor svepta i pergament, en röd sidenlapp kring mörka silketrådar och ett lärftfragment, utan även två pergamentremsor, den ena med påskriften: reliquie XI m(ilium) v(ir)ginu(m) (av 11000 jungfrur), den andra med orden: de camisea s(anc)ti olaui regis et m(a)r(tyris) (av S. Olofs konungens och martyrens skjorta). Stilen antyder enligt dr Toni Schmid 1200-talet som skriftens tillkomsttid. S. Olofskultens spridning över hela Skandinavien redan under 1200-talet är visserligen ett väl känt faktum, bl. a. utgör de talrika kultstatyer som bevarats ett synbart bevis för detta, men reliken av S. Olofs klädnad utgör ett välkommet tillskott till kunskapen om den norske helgonkonungens aktualitet under vår tidiga medeltid.[3]

Att en ny relikdosa från Skåne skulle väcka intresse är sålunda naturligt. I

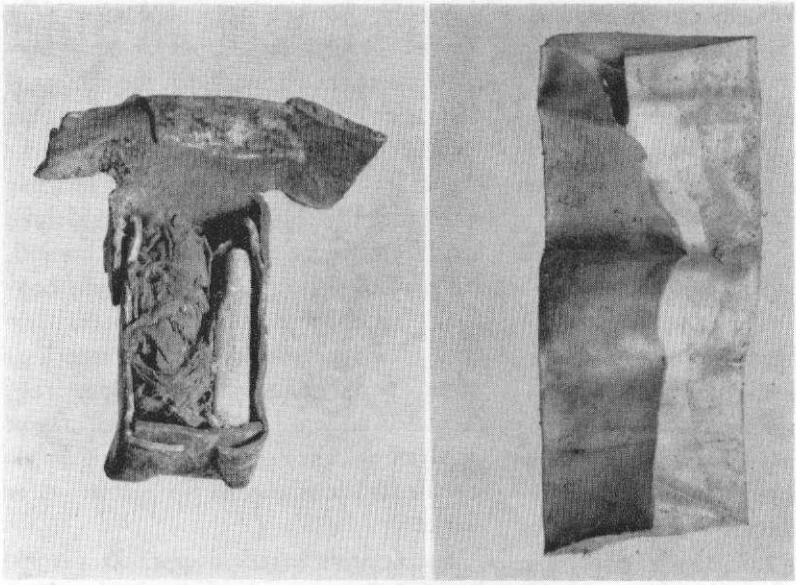

Relikdosa från Jonstorps kyrkas högaltare med dess innehåll, bl. a. pergamentremsor som upplyser om relikernas identitet. Dosan, naturlig storlek, inskrifterna, något förstorade.

och för sig äger redan ordet Vä en nästan magisk klang för en skånsk medeltidsarkeolog och varje nyhet från denna plats inger förhoppning om tillskott till ortens och icke minst Mariakyrkans omdebatterade historia. Härtill kommer att blydosan från Vä är större än någon tidigare känd av denna typ från svenskt område;[4] storleken ville man gärna i första hand tolka som antydan om att den tillverkats vid någon betydelsefull etapp i kyrkobyggnadens historia — "kungskyrkans" eller klosterkyrkans. Tyvärr hade dosan icke anträffats i ursprungligt läge, utan i delar av det altarbord i koret, som ombyggts och flyttats ett flertal gånger under kyrkans 800-åriga existens.[5] På grund av att locket öppnats, innan dosan kom till stockholmsmuseet, kunde man genast slå fast att ett större antal textila relikknyten i varierande färger

fyllde utrymmet, dock bemängda med åtskilligt kalkdamm och därtill spår av torkat mögel.

Den ytterst krävande frampreparering av dosans innehåll anförtroddes åt antikvarien fil. lic. Anne-Marie Franzén. Resultatet av undersökningen av de tio relikknytena visade sig ur stoffsynpunkt motsvara de högst spända förväntningar; sedan bearbetning och konservering avslutats, kommer materialet att ägnas en speciell publicering av antikvarie Franzén. Redan nu kan emellertid meddelas, att hon i de olika knytena identifierat synnerligen dyrbart material; vanligast är taft, som finns i ett flertal färger, men därtill kommer prov på tjockt siden, s. k. "samit", samt ett par mönstrade siden, av sinsemellan helt skilda typer. Allt som allt ett rikt urval; även om motsvarigheter i vissa fall tidigare konstaterats på annat håll inom våra landamären skulle man med största glädje sett, att denna serie stoffprover fått en fast tidsättning.

Vad relikinnehållet i knytena beträffar, det formellt sett väsentliga beträffande dosan, utgöres detta av ett antal större och smärre benflisor, ett ca tre cm långt fragment av en falang, ett litet skallfragment, allt av människa, någon bit av en helt ung individ, detta enligt docenten N. G. Gejvall, som lo-

Relikdosan från Vä under två stadier av frampreparering: relikknytena, så som de tedde sig innan undersökningen började och tillståndet sedan översta skiktet lyfts upp.

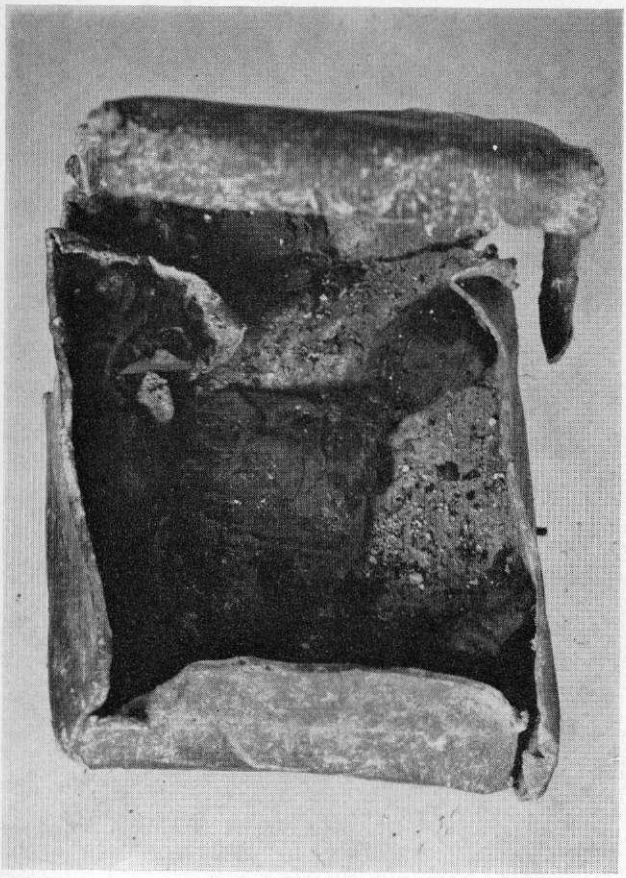

Dosan sedan den tömts på sitt innehåll.

vat närmare undersöka samtliga benrester; därjämte fanns vissa djurbensfragment, bl. a. en fragmentarisk tand. Spår av rökelsekorn iakttogs inte. Vissa benfragment hade ramlat ur sitt hölje; de största skärvorna tillhörde ett rött taftknyte, som dessutom varit försett med en pergamentetikett.

Dateringsfrågan är här givetvis ur alla synpunkter av största intresse och att tanken på en daterande inskrift dominerade vid hela undersökningen av dosan från Vä behöver kanske knappast preciseras. Men härvidlag slog förhoppningarna fel. De nu förtorkade, av mögel anfrätta pergamentrudiment, som utgjorde textilknytenas följeslagare och endast har enstaka tydliga bokstäver att uppvisa, gav ingalunda de väntade upplysningarna om dedikationshelgon och vigningsår. Skriftmaterialet återges i naturlig skala i fig. sid. 29. Bilderna torde utgöra tillräcklig förklaring till det osäkra resultatet. Störst utdelning gav fragmentet fig. sid. 30, en tunn sammanviken remsa, i nuvarande skick tumslång, funnen intill det ovannämnda röda taftknytet. Om icke pergamentet vore så sönderfrätt skulle man söka veckla upp remsan, då den tydligen haft en inskrift, som sträckt sig över mer än den nu utåtvända sidan. Till tydningen av dennas tyvärr illa skadade skrift knöts de största ansträngningarna. Då förf. läst orden anno m̊. och skymtat i varje fall c̊, åtföljt av x̊x, vågade "undersökningskommissionen" icke ensam ta ansvaret för en läsning av ett delvis bortfrätt årtal. Som skriftexperter tillkallades först dr Toni Schmid och senare, under dennas utlandsvistelse, arkivarien Stefan Söderlind.[6] Dr Schmid stannade inför "1120-talet, osäkert vilket år, möjligen 1121" såsom antaglig datumangivelse, medan arkivarien Söderlind anser sig kunna svara för läsningen 1231 — m̊ cc̊ xx̊x î. Den synnerligen starkt divergerande tolkningen belyser problemets svårighetsgrad.

Någon lösning på en brännande diskussionsfråga beträffande kyrkobyggnaden ger ingendera läsningen, men studiet av de små anfrätta pergamentstumparna får icke betraktas som helt avslutat. Experiment med infraröd belysning, mikroskopering etc. har gjorts för att

utnyttja varje kvardröjande tuschfläck. Ännu har vi inte nått något slutresultat av Vädosans undersökning, varken av reliker, pergament eller stoffer. Föreliggande redogörelse avser uteslutande att för läsaren klargöra betydelsen av de till det yttre oansenliga relikdosorna och deras innehåll och vikten av att de omedelbart blir undersökta av fackman. En relikgömma har som bekant utgjort en väsentlig faktor i en kyrkas utrustning. Även när den, som här, t. o. m. lämnar våra frågor om data obesvarade, kan den ge rika tillskott till andra grenar inom medeltidsforskningen, i detta fall tveklöst till vår textilhistoria.

Fragmenten av de pergamentremsor som en gång lämnat upplysningar om dosans relikinnehåll. Naturlig storlek.

NOTER

[1] Skånes Konsthistoria, Lund 1850, s. 118, not 31: "I kyrkans altarbord fanns 1830 under en väl tillpassad stenskifva en fyrkantig fördjupning, hvari låg en blydosa, som innehöll tvenne pergamentsremsor samt ihopknutne silke- och linnelappar med smulor af ben och rökelse. Å den ena af dessa pergamentsremsor stod: ao Xsti MCLX; å den andra: reliquiae XI milia virginum." Dock är att märka, att Lars Tynell, som år 1887 avsände dosan till Stockholm från Tryde, i brev den 8. 12. 1887 till riksantikvarien uppger, att enligt en anteckning från 1822 dosan påträffats "vid altarets utflyttning år 1798" "under en brungrå marmorsten, liggande öfver ett fyrkantigt hål". Läsningen av pergamentremsorna har emellertid skett först genom Brunius, efter vad man förstår av Tynells brev. — S. H. M. inv. nr 8286:6.

[2] I Reliker och relikvarier från svenska kyrkor, vägledning för tillfällig utställning i Statens historiska museum, Stockholm 1951, s. 30—33, finnes samtliga skånska dosor förtecknade utom de två, som påträffades först åren 1959—60 vid restaureringsarbeten i Nedraby kyrkoruin samt den, som år 1952 återfanns i Gualövs kyrkas altarbord.

[3] Det dokumentariska värdet hos de små pergamentetiketter, som brukar åtfölja en relik, kan belysas genom många exempel, här kan nämnas ännu ett, visserligen icke från Skåne men från det närbelägna småländska Hjälmseryd. I altaret till den på 1800-talet rivna medeltidskyrkan låg sålunda en dosa med reliker av de — icke så sällan förekommande — 11000 jungfrurna, vidare en av Johannes döparen och en av den svenske S. Erik — Erici regis et martyris et de tumba cuiusdam sancti — enligt pergamentremsans inskrift. Skrivstilen anger dessutom, enligt dr Toni Schmid — som anlitades som expert för kontroll av samtliga skrifttolkningar under den ovan i not 2 åsyftade relikvarieutställningen år 1951 — att relikerna bör ha nerlagts redan vid 1200-talets mitt. En utförligare framställning rörande denna tidiga Eriksrelik finns hos Bengt Thordeman, Erik den helige i medeltidens konst, i Erik den helige, Stockholm 1954, s. 183 f., fig. 76, not 35.

[4] Dosans mått är 7,8—8,5 cm längd; 6,3—6,8 cm bredd och 1,5—2 cm djup. Genomsnittligt är de övriga bevarade blydosorna fyra à fem cm långa, tre cm breda och två cm djupa.

[5] Jfr landsantikvarien Sven Noreens skrivelse till riksantikvarien den 7 okt. 1964 samt platskontrollanten fil. kand. Henrik Græbes under utarbetning varande rapport över undersökningen.

[6] Förf. tackar dr Nils Ludvig Rasmusson för hans välvilliga intresse och beredvilliga deltagande i överläggningarna och framför därtill såväl till dr Schmid som till arkivarien Söderlind ett varmt tack för deras tolkningsmödor.

De mest "talande" fragmenten i nära fyra gångers förstoring. Här döljer sig ett årtal. Står det 1121 eller möjligen 1231? — en olöst fråga.

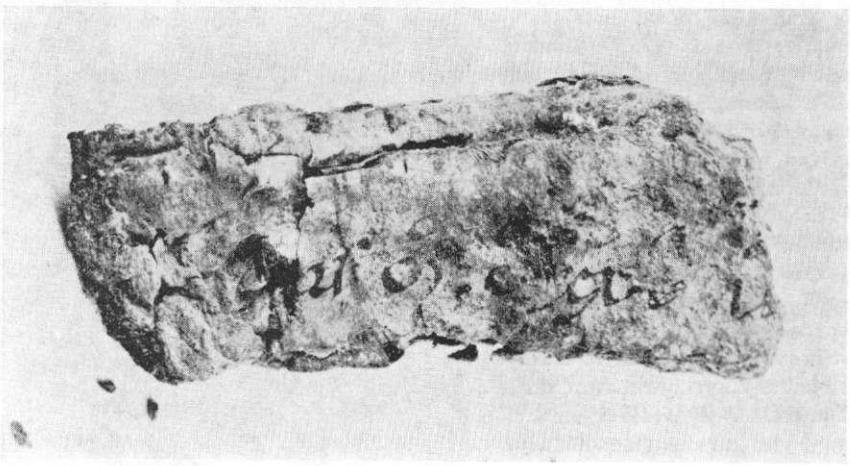

Gränskrig och bondefred

Av Göran Rystad

Om en viktig linje i de svenska och danska gränslandskapens äldre historia talade docent Göran Rystad vid en dansk-skånsk historikerdag på Frostavallen 1959. Föredraget återges här i något förkortat skick.

En gammal bondgård i gränsbygden: Sporrakulla i Glimåkra socken. Foto Riksantikvarieämbetet 1962.

GRÄNSFOLKETS DILEMMA

Vår tid kan uppvisa många skrämmande exempel på gränsbefolkningarnas utsatta position och de hårda öden, som ofta övergår dem. Spänningar och motsättningar mellan stater har ofta getts en gränspolitisk motivering, även när de verkliga orsakerna varit helt andra. Gränsen har blivit det synliga uttrycket för en maktkamp, och gränsbefolkningen har blivit en viktig bricka i det politiska spelet. Agitation och propaganda har vid gränserna ofta skapat en högspänning, som i regel inte betingats av motsättningar mellan gränsområdenas befolkningar på ömse sidor av gränsen.

Den som sysslar med gränsprovinser i äldre tid måste nog i hög grad vara på sin vakt mot den fara som ligger i ett anakronistiskt betraktelsesätt. Mycket har syndats i den vägen. Om vi tänker på nordiska förhållanden är det lätt att konstatera, hur i äldre historieskrivning nationalromantiska tankegångar och kan-

ske i ännu högre grad skandinavismen fått färga synen på politikers handlande och folkgruppers hållning och ståndpunktstagande i gångna tider.

Det är en intressant uppgift att försöka följa, hur befolkningen på båda sidor om den gamla gränsen mellan Sverige och Skånelandskapen förhöll sig eller uppfattade sitt förhållande dels till befolkningen på andra sidan gränsen, dels till sitt eget land, eller snarare dess centralregering. Fanns det ett nationalmedvetande, som aktivt bestämde människornas ställningstagande vid strider mellan det egna landet och grannlandet, och som gjorde, att man också i fred såg människorna på andra sidan gränsen som främlingar och presumtiva fiender? Eller var gränsen rentav för gränsbygdens innevånare endast en av fiskaliska och judiciella skäl skapad fiktion, utan förankring i etnografiska, språkliga, ekonomiska eller känslomässiga förhållanden?

Så mycket kan ju genast konstateras, att någon skarp språklig gräns inte existerade. De småländska och skånska dialekterna bildade en mjuk övergång, och man har med rätta framhållit, att denna flytande språkgräns säkerligen mycket väsentligt bidrog till den snabbhet, med vilken de forna danska landskapen försvenskades efter övergången. Och det var ju det talade språket, dialekterna, som var det viktiga här. I dessa fattiga och karga skogsbygder spelade litteraturspråket ingen roll. Ett undantag utgjorde naturligtvis gudstjänten och delvis rättskipningen. Inte heller religiöst fanns någon gräns, och något möte mellan en dansk och en svensk kultur var det som redan antytts minst av allt frågan om.

UNIONSTANKEN

På 1300-talet inledes de svensk-danska gränsstrider på allvar, som sedan skulle för århundraden framåt spela en så dominerande roll i de båda ländernas yttre politiska historia. Men samtidigt är 1300-talet det århundrade, som ser det första storstilade försöket att realisera tanken på en nordisk union. Detta är naturligtvis endast skenbart en paradox. Till en väsentlig del har vi att göra med olika uttryck för samma sak. Riksgränsen mellan Sverige och Danmark var genombruten av livsviktiga handelsvägar. T. ex. längs Nissastigen och Lagastigen till Hallands städer, eller längre i öster vägen ner till Ronneby gick dessa livslinjer. Att dessa vägar hölls öppna var ett livsintresse för befolkningen i det svenska rikets sydligaste delar. Människorna där vände sitt ansikte mot söder och väster, och hade större intresse av goda förbindelser ditåt, än åt t. ex. Mälarområdet, vars befolkning man kände mindre intressegemenskap med. Det är därför lättförståeligt att nedbrytandet av riksgränsen genom den svensk-skånska unionen under Magnus Eriksson helt låg i gränsbornas intresse och ytterligare stimulerade förbindelserna mellan Skåne-Halland, dessa tidigare danska landskap, och Sydsverige. Som ett uttryck för den ekonomiska samhörigheten över den gamla gränsen kan man nog också betrakta, att Finnveden under denna första union i administrativt avseende förenades med den del av Halland, som också tillförts det svenska väldet. Vi kan också konstatera en inte obetydlig frekvens av giftermålsförbindelser över den gamla gränsen, vilket naturligtvis huvudsakligen är ett mått på intensifierade ekonomiska förbindel-

ser. I linje härmed ligger f. ö. en intressant och viktig paragraf i den fred som 1343 beseglades i Varberg mellan Magnus Eriksson och Valdemar Atterdag, och vari tillförsäkrades rätt för alla invånare i de nordiska länderna till fri disposition av egendom i grannländerna. Det är alltså inte alls ägnat att förvåna, att vi i fortsättningen ofta kan konstatera, hur unionssträvanden av olika slag har speciellt stöd i gränstrakterna. Men det vore säkerligen alldeles förfelat att därför hos gränsbyggarna tala om detta som en politisk eller statsrättslig idé i egentlig mening, en unionstanke av mer eller mindre ideell färgning. Högst reella och handgripliga motiv var säkert bestämmande. De positiva skälen har redan nämnts. Därtill kom en dyrköpt erfarenhet av att gränsbefolkningen vid alla krig fick lida mer än andra. Härjningståg, repressalieaktioner, inkvarteringar och utsugning såväl av fienden som i inte obetydlig grad också av det egna landets härar drabbade dessa karga områden, där det många gånger var svårt att vinna sin bärgning också i fredstid.

Sedan Magnus Erikssons politiska framgångar fått ett brått slut och Valdemar Atterdag återtagit de tidigare danska landskapen fick Albrekt av Mecklenburg år 1363 fast fot i Sverige. Valdemar hade under sitt välde lagt också Finnveden, och vi kan konstatera, att i de följande striderna mot Albrekt uppträder finnvedsbor bland dennes motståndare. Gränsbefolkningen här kämpar för förbindelsen med Halland, som nu ägde bestånd under danskt välde liksom tidigare under svenskt. I detta sammanhang kan vi också nämna ett exempel på separatistisk politik från andra sidan gränsen i samband med striderna under Albrekts regering. 1380 företog Albrekt ett härjningståg till Skåne, som omedelbart efteråt utlöste ett danskt infall i Småland och Västergötland. Givetvis rustade sig då Albrekt till ett nytt anfall, men detta kom inte till stånd. I mars 1381 ingicks nämligen ett stillestånd mellan å ena sidan Sverige, å den andra de skånska landskapen. I själva verket var inte Albrekt part, utan en grupp svenska stormän slöt avtalet med skåningarna. Stilleståndet avvärjde ett svenskt härjningståg i Skåne. Men vi skall i detta sammanhang lägga märke till det faktum, att i en tilläggsklausul till avtalet uttryckligen stadgas rätt för mecklenburgarna att föra krig mot Danmark "västan Öresund". Denna svensk-skånska stilleståndstraktat har ofta betecknats som en "bondefred", vilket dock inte är alldeles träffande. Den vanliga definitionen på bondefred är ju "en mellan gränsallmogen i två med varandra krigförande länder ingången överenskommelse att sinsemellan upprätthålla fred och bistå varandra" (Folke Lindberg). De agerande 1381 är emellertid aristokratiska stormannagrupper i första hand. Begreppet bondefred återkommer vi emellertid till i det följande.

BONDEFRED

Efter den föregående tidens långvariga strider och förödande härjningar kom Kalmarunionen att erbjuda lugn för ganska lång tid framåt innanför det stora rikets gränser. Emellertid ställde de förenade rikenas konflikt med hanseaterna mycket stora krav på resurser och Erik av Pommern inledde en ytterst kännbar högskattepolitik kombinerad med godsreduktioner. Följderna lät inte länge vänta på sig, i synnerhet som Erik

också kommit i konflikt med frälset och kyrkan. I samband med Engelbrekts uppror har vi nya exempel på separatistisk politik från Skånelandskapens sida, delvis påminnande om vad som skett 1381. Både 1434 och 1436 slöts överenskommelser mellan skåningarna och Engelbrekt innebärande att fred skulle råda mellan Skåne och Sverige. Det har säkerligen också innefattat garantier för fri handel precis som i fredstid. Skåningarna hade än en gång demonstrerat en självständig politisk linje.

Man har menat, att det stora antalet bondefreder, som vi möter mot medeltidens slut, skulle vara ett uttryck för en ökad provinsialism. Detta är knappast helt övertygande. Den ökade provinsialismen är nog mest skenbar. Förutsättningen är främst en svag centralmakt. Bondefrederna tillkommer sedan helt enkelt för att möta ett ökat behov av skydd och fred.

Smålänningarnas sympatier för Engelbrekt och skåningarnas beredvillighet att sluta stilleståndsavtal med honom skall inte tolkas som utslag av unionsfientlighet, liksom inte heller själva resningen för den delen. Gränsbefolkningen hade alltför rik erfarenhet av de lidanden, som strider emellan Sverige och Danmark förde med sig, för att vilja bryta förbindelsen. Vad man vände sig mot var det hårda regemente och den utsugning, som kommit att kännetecknа Erik av Pommerns styrelse.

Sedan unionen spruckit skulle bönderna i gränsprovinserna få känna på gränskrigens elände i fullaste mått. Härjningståg och skatteutpressningar var vanliga, och samtidigt bearbetades framför allt den svenska gränsbefolkningen propagandamässigt. Framför allt var det de danska kungarna, som utnyttjade denna metod, allra mest kung Hans, och säkert var jordmånen i många avseenden god. Lockelsen bestod i fria handelsförbindelser över de livsviktiga handelsvägarna från det sydsvenska upplandet till kusthamnarna i Halland och Blekinge. Detta var moroten. Piskan var förbud mot handel på Halmstad och de andra danska kuststäderna så länge kung Hans inte erkändes som kung i Sverige. Denna agitation riktade sig 1497 inför kung Hans planerade anfall mot Sverige främst till innevånarna i Västergötland och i Västbo och Sunnerbo, och blev inte utan resultat. Allmogen i Sunnerbo och Västbo sände representanter till Halmstad och framhöll sitt stora intresse av goda handelsförbindelser. De förklarade också att de ville hylla kung Hans, men att de övervakades av riksföreståndaren herr Stens fogde. Kung Hans svarade omedelbart med att sända ett brev till smålänningarna, där han garanterade dem fri handel om de infriade sina utfästelser. Sten Stures män uppsnappade emellertid brevet, och den gången tycks inte gränsbefolkningen ha spelat någon aktiv roll, då kung Hans strax därpå återupprättade unionen och vann den svenska kronan.

1501 fördrevs kung Hans igen, och därefter följer långvariga strider. Just under dessa år har bondefrederna sin glansperiod. Som skydd mot de ständiga härjningstågen tar gränsallmogen saken i egna händer och sluter avtal om fred och fri samfärdsel över gränserna.

I augusti 1505 ingicks på Hjortsberga landsting i Allbo en bondefred mellan på svensk sida Möre, Värend, Sunnerbo och Västbo och på dansk Blekinge, Göinge härad och ombud från det övriga Skåne. Fördraget bestod av nio paragrafer. De viktigaste bestämmelserna var följande.

Varje landskap och lagsaga skall skatta till de herrar "som de långliga gjort hava". Om av de styrande i ettdera riket planeras ett anfall på det andra, skall allmogen genast underrätta sina ståndsbröder på andra sidan gränsen och själv vid krigståg inte följa sina herrar längre än till denna. Köpenskapen skall var fri över gränsen. Bestämmelser finns också om allmogens beväpning samt om uppbåd. I varje socken, som är med i den slutna freden, skall tillsättas en rotemästare och en fjärdingsman med uppgift att se till att var och en är väl rustad och har sina vapen i ordning.

ETT LÖNLIGT BREV

Det ur modern synpunkt statsfientliga draget i bondefrederna var naturligtvis inte lika framträdande för samtiden. Ibland är det dock iögonenfallande, och vi kan konstatera, att bondefrederna ingås i samband med rent upproriska rörelser. Att man rörde sig på ur de styrandes synpunkt starkt misshaglig mark framgår också ibland av att underhandlingarna förs i största hemlighet. Det belyses till exempel av ett brev från allmogen i Halland och Skåne till västgötarna. Brevet är odaterat, och förvaras i Sturearkivet. Det heter däri bl. a.:

"Käre dannemän, mån I veta, att vi skriva Eder lönligen till, för den skuld att vi icke våga det uppenbart, och bedja eder gärna för Guds skull, att I viljen väl göra och skriva oss till, vad eder mening är, i händelse uppbud förekommer, om I viljen sitta i ro eller strida mot oss, vilket vi icke begära. Sitter stilla, vi skola aldrig vara på edert värsta, och skola vi ut, så bör var hindra de sina, att de icke oftare uppbåda den stackars allmogen."

Det oppositionella elementet framträder också i den bondefred från augusti 1505, som nyss berördes, en fred, som synes ha ägt bestånd i flera år och upprepade gånger bekräftades. Talande är ju bestämmelsen, att de fördragsslutande parterna lovar att underrätta varandra, om av de härskande i någondera landet planeras ett krigståg mot det andra. Förbindelsen att inte följa det egna landets styrkor längre än till gränsen hade visserligen stöd såväl i svenska landslagen som i det senare ofta åberopade privilegiebrev för Skåne, som Magnus Eriksson utfärdat 1340. I båda fallen torde det dock ha rört sig om bestämmelser, som under tider av stark centralregering framstått som föråldrade. Att de nu här återkommer som en utfästelse riktar sig naturligtvis mot de krigförande herrarna i båda länderna.

Förhållandet mellan de fördragslutande parterna och respektiva centralregeringar får ytterligare belysning av en annan bestämmelse i den nyssnämnda bondefreden. Det gäller den som handlar om att allmogen skall tillse, att vapnen är i ordning och alla väl rustade. Detta kan visserligen tyckas närmast ha avseende på en annan punkt i fördraget, i vilken det fastlås, att förbrytare från en lagsaga inte skall ha skydd eller försvar i en annan, och att gemensamma åtgärder skall vidtagas mot kringstrykande stigmän och rövarband. Men det är tämligen säkert, att man vid formulerandet av bestämmelserna om rustning och ökad stridsberedskap och understrykandet av stränga straffbestämmelser för dem, som inte hörsammade när budkavlen gick, också ville gardera sig mot andra risker. Vi kan få vissa upplysningar genom att gå till ett annat bevarat bondefredsdokument, ett

1525 mellan allmogen i Värend och Blekinge slutet fördrag. Här utlovas helt enkelt ömsesidigt bistånd, om ena parten utsattes för angrepp, eller som det heter i blekingebornas bevarade urkund: "Nu love vi ock trolige tillsäga på vår ära och mandom, om, det Gud förbjude, någon ville arge eller fördärv göra in på Värends land, då vilja vi komma eder till hjälp och tröst, och manneliga stå på eder av vår yttersta makt, som gode besvurne dannemän bör att göra." Här har vi en ren militärallians mellan de båda gränsprovinsernas allmoge, säkerligen med sin spets riktad lika mycket mot eventuella repressalier från den egna centralmakten som mot eventuella angrepp från grannlandet. Och det är nog riktigt som skett, att i Hjortsbergaavtalets bestämmelser 1505 om rustning och stridsberedskap finna en antydan om samma sak, alltså ett hot om väpnat motstånd mot det egna landets eventuella krigsföretag mot grannlandet.

Att riksföreståndaren Svante Nilsson måste ha känt sig illa tillfreds med Hjortsbergafördraget och dess närmaste efterföljare finns alla skäl att antaga. Hans handlingsfrihet bands givetvis genom bondefreden. Det tåg som 1507 företogs mot Blekinge måste t. ex. företas sjöledes på grund av Mörebornas anslutning till bondefreden. Just detta år, 1507, väntades f. ö. ett danskt anfall från Hallandshållet. Som en inledning kom ett krav till allmogen i Västbo och Sunnerbo att erlägga skatt till kung Hans. Smålänningarna hade svarat med att begära betänketid, men deras budbärare sändes vidare till kung Hans i Köpenhamn. Denne sände honom tillbaka medförande ett brev från kungen till "hans kära undersåtar", av vilka en tribut på 40 oxar begärdes. I gengäld utlovade Hans sitt försvar mot all orätt.

Det är knappast ägnat att förvåna att underrättelsen om det inträffade utlöste en skarp reaktion från riksföreståndaren. I ett brev till Västboallmogen gick han till rätta med deras tilltag att förhandla med kung Hans. Svante Nilsson anslog också patriotiska tongångar: "bliver gode, trogne Svenske män, som fäder och förälder för eder varit haver", och lovade i sin tur att försvara dem mot kung Hans och allt ont.

GRÄNSSTRIDERNA 1511

Det är knappast troligt att de fosterländska orden gjorde något starkare intryck i gränsbygderna. Man kämpade där för att rädda sitt skinn och för att i största möjliga fred och frihet sköta sitt. Då kung Hans år 1511 gick till aktion och en här under hans son Christian gick över gränsen, vägrade sålunda de småländska bönderna att följa riksföreståndarens begäran att bygga bråtar och göra väpnat motstånd. Men trots att de alltså följde den linje, som kung Hans propagerat för i samband med att han startade fälttåget, nämligen att sitta stilla, råkade de illa ut. De infallande trupperna drog fram härjande, plundrande och brännande. "Och sloge de opp kyrkor och toge ut penninger, kalk och disk, monstrans och allt det de över komme, och rövet fra präster och menig allmoge silv, penninger, koppar, kläde, sängkläder, oxar, hästar, och åt upp vår mat och förtärde hö och korn, våldtog våra kvinnor och våldförde våra barn, och så vitt som de över fore, have de så farit med oss, att vi icke förmå att göra vår skatt eller

skyld eller föda vår hustru eller barn", klagade man i gränsbygden.

Förbittringen vände sig mot de inkräktande, men man var också bitter på riksföreståndaren och herrarna i det egna landet, som inte försvarat riket trots de hårda skatter, som utpressades. Det kom t. o. m. i vissa trakter till upprorstendenser mot Svante Nilssons fogdar. Bönderna tålde mindre än någonsin herrar och fogdar. Även om förbittringen givetvis var starkast mot den härjande fienden, så tror jag det är fel, att som ofta skett, säga, att danskhatet nu grundlades också i gränsbygderna. Lika lite som man i Skåne, Halland och Blekinge kan spåra något svenskhat i egentlig mening. Det framgår t. ex. av att bönderna i gränsområdena fortsatte sina förbindelser med sina ståndsbröder på andra sidan gränsen. I striden mellan danske kungen och den svenske riksföreståndaren försökte de ibland att inta en neutral ståndpunkt. Efter ett landsting i Rydaholm 1512 låter allmogen i Västbo i ett brev kung Hans veta, att de tills vidare inte kommer att betala skatt vare sig till riksföreståndaren herr Svante eller till kung Hans. Gränsboarnas dilemma har de uttryckt koncist: "Gåve vi Eder nåde vår skatt, då have vi vårt eget rike oss till fördärv. Give vi ock herr Svante vår skatt, då ha vi Eder nåde på oss med sådan fördärvelig skade, som oss övergick i vinters". Därför vill man nu innehålla sin skatt, tills "I kunne förlikes, eller det kan komma i en bättre måte".

Några år senare tar hallänningarna initiativet till förhandlingar om en ny bondefred med sina grannar, bönderna på andra sidan gränsen. Mycket talar för att bondefrederna mellan Göinge och angränsande delar av Skåne och å den andra Värend och Möre fortsatte att äga bestånd. Materialet är knappt, och det enda vi kan vara övertygade om är, att det endast är fragmentariskt bevarat och att antalet fördrag av denna typ varit långt större än vi nu kan fastställa.

GUSTAV VASA OCH BONDEFREDEN

En tid av upplösning inträdde efter Sten Sture den yngres död efter slaget vid Äsunden. Mot löfte att få vara i fred förklarar sig bönderna i Värend vilja förhålla sig helt passiva några månader framåt. Om kung Christian då lyckats erövra Sverige vill de också hylla honom.

Christian II:s återupprättande av Kalmarunionen blev endast en episod. Under Gustav Erikssons befrielsekrig finns emellertid också en del företeelser av intresse i detta sammanhang. Enligt en rapportör till Lübeck hade Gustaf Eriksson vintern 1522—1523 planerat ett krigståg till Skåne, som vid denna tid var ganska tomt på trupper. Utgångspunkten var Västergötland. De västgötska bönderna vägrade emellertid att följa honom. De hade nämligen ingått ett fördrag med bönderna i Halland och Blekinge att inte tillfoga varandra någon skada. Detta fördrag hade Skånelandskapens bönder hållit trots att kung Christian sökt organisera härjningar in på svenskt område. I gengäld vägrade alltså nu västgötarna att gå mot Skåne.

Att ett förbund vid denna tid existerat mellan Blekinge och Värend vet vi. Likaså talar sannolikheten för att de tidigare nämnda bondefrederna mellan

Göinge och andra delar av Skåne å ena sidan och å den andra bl. a. Möre och Värend, var i kraft, eller kunde ha återupplivats, om de brutits under upproren och striderna under Christian II. Lindberg har också, vilket förefaller väl motiverat, velat sammanställa det i Lübecksrapportören omtalade fördraget med den odaterade skrivelse vi har bevarad i Sturearkivet, och som citerats i det föregående, vari hallandsbönderna söker inleda förhandlingar med sina grannar på andra sidan gränsen om en bondefred. Att en imponerande och omfattande kedja av avtal mellan allmogen i gränslandskapen existerat vid denna tid, torde vara ställt utom tvivel. Däremot har rests starka invändningar mot tanken, att det är bondefreden som är den egentliga anledningen till att Gustav Erikssons krigståg mot Skåne vintern 1522—1523, blev ett stort fiasko. I stället för bondefreden har ett häftigt töväder samt myteri inom hären utpekats som orsaker till misslyckandet. Bevisföringen är emellertid knappast övertygande. Av allt att döma har bondefreden verkligen spelat en roll.

Vi har hittills väsentligen uppehållit oss vid bondefrederna och andra liknande uttryck för samarbete mellan allmogen över gränserna, och dessutom de närbesläktade företeelser, som kunnat belysa förhållandet mellan gränsbefolkning och centralstyrelse. Bondefrederna kan av naturliga skäl inte säga oss något om förhållandena under Gustav Vasas regering. Men ändå kan vi finna andra tecken på att något nytt hade tillkommit, att nationalitetstänkandet börjat genomsyra gränsbefolkningen och ge gränsen en ny karaktär.

Redan 1523 tycks Gustav Vasa ha haft besvär med allmogen i Östra härad i Småland. Den allvarliga småländska resning, som utbröt 1529, har emellertid inte haft sitt ursprung i gränstrakterna. Det var den nordsmåländska allmogen, som nu var i farten. I de klagomål man framförde i samband med upproret fanns inte heller några speciella gränssynpunkter. Man var förbittrad över att konung Gustav, "denna onda konung Christierns like" hade plundrat och ödelagt kloster, fördrivit munkar och präster, infört svensk mässa, ätit kött i fastan och bedrivit annat kätteri. Vidare klagade man över de utarmande skatterna i silver, penningar, smör, skinn och hudar. Det gällde alltså kyrkoplundring och skatteskruv, och synpunkterna var gångbara lite varstans. Men nästa gång det på nytt drog ihop sig till allvarliga oroligheter i Småland gick gränsbefolkningen i spetsen. Också nu var klagomålen över kyrkoplundringarna aktuella, och skattebördan var mer tryckande än någonsin efter den s. k. grevefejden 1534—1536. Men ytterligare faktorer hade tillkommit.

Gustav Vasa, som lade sin ordnande och enligt mångas mening tryckande hand över allt större sektorer av undersåtarnas liv, såg med stort missnöje smålänningarnas handel med danskarna, som fortgick nu som alltid tillförne. Kungen nöjde sig inte med att uttrycka sitt missnöje. Han förbjöd exporten över gränsen av oxar, hästar och livsmedel, försökte strypa all handel över gränsen, inte minst till Ronneby, och tillgrep hot om dödsstraff för överträdelser. Stränga förbud mot landsköp och kontroll av efterlevnaden av kungliga maximipriser fullständigar bilden av en ur allmogens synpunkt outhärdlig tvångströja på deras ekonomiska

handlings- och handelsfrihet. Mest rasande var smålänningarna över förbudet mot sin traditionella och livsviktiga handel över gränsen. Man nöjde sig inte heller med att som vanligt när sinnet rann på slå ihjäl några kungliga fogdar. Gränsbefolkningens missnöje ledde till Dackefejden, det farligaste upproret under hela Gustav Vasas regering. Nils Dacke själv var typiskt nog en gränsbonde.

Av intresse är också, att vi har samtida uppgifter om att den danska hjälpkår som bistått Gustav Vasa under dackefejden, på hemvägen blev oroad av göingebönderna.

Dackeupproret slogs ned, och någon ny separatistisk rörelse av allvarligare karaktär fick vi sedan inte i Småland. Men ännu i början av 1550-talet glödde det här och var under ytan, och ännu vid denna tid utpekades finnvedsborna som styvnackade och dansksinnade. Det är möjligt att man satte likhetstecken mellan dessa två skällsord — moderna exempel av liknande slag är ju inte svåra att finna — men i alla händelser är det ju uppenbart, att något slags danskhat inte funnits i gränstrakterna. Och från motsatta sidan av gränsen finns inte heller något, som tyder på animositet mot grannbefolkningen.

GRÄNSBÖNDERNAS TVISTER

Här har genomgående betonats det goda grannförhållande, som i regel rådde mellan allmogen på ömse sidor av gränsen. Detta skall naturligtvis inte få undanskymma att motsättningar och stridigheter existerat. Typiska är t. ex. de tvister, som på 1550-talet rådde mellan bönderna i ett par gränssocknar i norra Halland och deras ståndsbröder på andra sidan gränsen till Västergötland. Striderna rörde gränssträckningen, närmare bestämt på vilken sida om gränsen ett fiskevatten, en kvarn och en råhage var belägen. Känslorna svallade tidtals högt, och bönderna från båda sidor smög om nätterna omkring och flyttade gränsmärken, rev ner stängsel, och tuttade t. o. m. eld på ett par byggnader, som uppförts av motparten. Men vi skall lägga märke till, att det här rörde sig om samma slags ekonomiskt färgade tvister, som vi kan följa mellan socknar, härader och landskap såväl i Danmark som Sverige. Att det rörde sig om en riksgräns komplicerade saken juridiskt, men gav den inte i och för sig annan karaktär. Stridigheterna löstes f. ö. av en blandad granskningskommission.

SJUÅRSKRIGET

Nordiska sjuårskriget blev ett mörkt kapitel för gränsbygdernas befolkning på båda sidor om gränsen. Aldrig förr hade härjningarna med mördande, plundrande och brännande fått en så fruktansvärd omfattning eller skett så systematisk. Den var också denna gång en medveten plan från båda sidor att förstöra varandras basområden och riktade sig därför i skrämmande stor utsträckning mot civila mål.

Svenska trupper bröt in i Halland för att genom härjande och plundrande, bortförande av boskap etc. försöka försvåra ett väntat anfall. Detta kunde inte hindras och de småländska häraderna blev i sin tur fruktansvärt illa åtgångna. Nya svenska härjningar i gränslandskapen, varav det mest bekanta riktade sig mot Blekinge med totalförintandet av Ronneby som kul-

men, avlöstes av de danska legotruppernas mord- och brandgator genom Sydsverige. Man har ständigt framhållit, att nationalhatet mellan danskar och svenskar, som skulle ha grundlagts under Christian II:s tid, nu blev djupt rotat hos de båda folken. Och det kan ju förefalla antagligt med tanke på de oerhörda lidanden, som från ömse håll tillfogades civilbefolkningen. Emellertid tror jag detta är oriktigt. Att i vissa fall svenska gränssocknar svor kung Fredrik trohet och att några halländska härader gjorde detsamma till kung Erik skall man kanske inte fästa sig vid. Det var en åtgärd helt i linje med försöken att överleva. Men vi kan konstatera, att gränsbygdens allmoge på båda sidor nu föll tillbaka på sin gamla metod att i ömsesidig solidaritet minska verkningarna av de barbariska krig, som de inte orsakat och som inte låg i deras intresse.

Erik XIV fick t. ex. reda på att bönder från Sunnerbo begett sig till länsmannen Sten Bille i Göinge för att förhandla om bondefred, och en sådan skall också ha kommit till stånd. Den danska krigsledningen i Halland fick också kännedom om förhandlingar mellan Västboallmogen och hallänningarna i syfte att i möjligaste mån förhindra skövlingarna. Och vi har uppgifter om att göingebönderna på olika sätt sökte hindra de danska truppernas anmarsch, bland annat genom att riva broarna över Helgeå och andra vattendrag. Detta kameraderi mellan befolkningen på ömse sidor om gränsen får också sin belysning genom den klagan, som vid denna tid kommer från länsmannen på Åhus. Enligt hans påstående skulle bönderna i Nordskåne lika gärna vilja vara svenskar som danskar.

Man torde med skäl kunna hävda, att det som låg närmast till hands för bondebefolkningen i gränsområdena på båda sidor om gränsen, var att betrakta alla trupper som fiender, oavsett om det var egna eller grannlandets. Något dansk- eller svensk-hat riktat mot respektive folk som begrepp, alltså också inkluderande ståndsbröderna på andra sidan gränsen, har nog inte existerat. Det var mot de härjande och brännande inkräktarna hatet och förbittringen vände sig. Och även om detta naturligtvis främst rörde sig om fiendetrupperna, hade bönderna inte endast skatteutpressning att utstå från den egna sidan. I Halland t. ex. måste danske kungen bevilja skattelindring åt bönderna i Varbergs län för den ödeläggelse de utsatts för. Deras gårdar hade nedbrutits och bränts, deras kreatur, korn och penningar hade bortrövats. Och detta hade skett av såväl danskt som svenskt krigsfolk. Liknande förhållanden kan vi konstatera på den svenska sidan av gränsen. I 1570 års fogderäkenskaper uppräknas t. ex. ett antal gårdar i Västbo, som lagts öde genom våldgästning av "skottar, tyskar och västgötar". Erik XIV var både misstänksam och missnöjd med sina småländska undersåtar, som han inte ansåg pålitliga. I de anklagelser, som i samband med hans störtande framfördes mot honom, och som naturligtvis måste tas med stor försiktighet, hette det bl. a., att han genom sin landprofoss Olof Andersson låtit bringa några hundra smålänningar och västgötar om halsen och konfiskerat deras gods och lösöre. Men det var inte nog därmed. Det påstods att denne Olof Andersson haft planer på att halshugga de förnämsta bönderna i varje smålands-

socken. Även med tanke på den karaktär dessa uppgifter har, kvarstår som ett faktum, att smålänningarna inte betraktades som helt pålitliga.

Att det hat och den förbittring, som utlösts av den barbariska krigföringen under sjuårskriget hos gränsbefolkningen, inte riktade sig mot bebyggarna på andra sidan gränsen, framgår av att när kriget var slut gränshandeln upptas som förut. Trots de försök till omdirigering som gjordes från svenskt håll, höll den sig fram till gränsens försvinnande. De naturgeografiska faktorer, som hela tiden bestämt gränsbornas orientering, hade gjort alla ansträngningar att förändra handelns vägar fåfänga.

BONDEFRED UNDER 1600-TALET

Den linje som vi här har följt, kan exemplifieras hela vägen fram till Skånelandskapens införlivande med Sverige. Som hastigast skall från 1600-talet nämnas, att ännu inför Kalmarkriget den svenska styrelsen med en viss skepsis såg på den småländska gränsbefolkningen, och Karl IX ansåg det år 1610 nödvändigt att infordra en särskild trohetsförsäkran därifrån. Och i det följande kriget kan vi flera gånger konstatera, hur den skånska och den småländska allmogen håller samman mot de främmande legoknektarna. 1616 omtalas också, att göingebönder erlagt lösen för svenska bönder från Hallaryd, en händelse som pekar i precis samma riktning.

1644 stöter vi på en ny bondefred, ehuru av mindre omfattning. Det gäller ett fördrag mellan befolkningen i ett par socknar på ömse sidor gränsen mellan södra Halland och Småland, och avtalet gick ut på gemensamt bekämpande av de plundrande band, som under kriget uppträdde i gränstrakterna. Också andra tecken på bristande stridsiver kan konstateras både hos den halländska och den småländska allmogen. Och femton år senare kan vi se, hur sammanhållningen mellan den skånska och småländska allmogen klart kommer till uttryck liksom tidigare. Småländska bönder dolde skåningar, som rymt undan den svenska utskrivningen i Skåne 1659 och en svensk ämbetsman klagar: "förutom annat fast dagligt umgänge, äro gränsborna på ömse sidor varandra med svåger- och skyldskap så bebundna, att de eljes gärna skulle göra varandra i detta måtto allt bistånd."

Och från själva det ryktbara snapphanekriget har vi ett sista exempel på en bondefred. Den ingås 1676 mellan Göingesocknarna Osby och Loshult och grannsocknen i Småland, Virestad. Ett par månader före denna bondefred hade vi f. ö. haft ett annat lärorikt exempel på praktiskt, nordiskt samarbete över gränserna, nämligen i det hängivna teamwork mellan göingebönder och smålänningar, som tycks ha förekommit i samband med det berömda bortsnappandet av den svenska krigskassan i Loshult och Älmhult.

Man torde kunna fastslå, att man också i detta sista gränskrig får leta förgäves efter uttryck för något nationalhat mellan bebyggarna på ömse sidor om gränsen.

MYTEN OM NATIONALHAT

Den linje vi följt har avsett att belysa relationerna mellan bebyggarna på ömse sidor om den gamla svensk-danska riksgränsen under olika tider och i

olika lägen. Framför allt är det ett försök att klargöra, vilken roll gränsen spelade för gränsbefolkningens attityd, att belysa nationalkänslans respektive främlingshatets eventuella roll: Och vi har här kunnat se, hur även när Sverige och Danmark befann sig i krig i stor utsträckning samfärdseln över gränserna fortsatte, många gånger skyddad av lokala fredsavtal. Visserligen fanns givetvis ett hat mot inträngande fiender, men detta riktade sig mot trupperna och den makt de representerade, inte mot grannfolket som helhet. De separatistiska tendenserna i rikenas perifera gränsprovinser höll sig länge kvar, och vi finner många exempel på en solidaritet tvärs över gränserna, en strävan till samfällt skydd för gemensamma intressen, mot hotet från den gemensamma fienden, centralstyrelserna med deras krigspolitik och herrarna, för vars intressen bönderna inte såg någon rimlig anledning att engagera sig.

Naturligtvis minskades möjligheterna till en särpolitik från gränsbefolkningarnas sida med ökad kontroll från statsmakten och med intensivare kommunikationer med rikenas centrala delar. Men vad beträffar gränsbefolkningarna i Sydsverige och i de gamla danska landskapen tror jag man vågar säga, att allt tal om nationalhat är en propagandistisk fiktion, från början skapad genom centralregeringarnas agitation och för deras intressen, som inte sammanföll med gränsbefolkningens.

LITTERATUR

Bondefrederna har monografiskt behandlats i en uppsats av Folke Lindberg, Bondefreder under svensk medeltid (HT 1928), till vilken i första hand hänvisas. Av övriga arbeten där frågan behandlas kan främst nämnas Sten Carlsson, Mellan Bolmen och Holaveden (Meddelanden från Norra Smålands Fornminnesförening (1951); dens., De småländska gränslanden under medeltiden (HT 1948); C. Härenstam, Finnveden under medeltiden (1946); K. Fabricius, Skaanes Overgang fra Danmark til Sverige 3 (1952); R. Bergström, Det svenska krigståget mot Skåne vintern 1523 (HT 1937); och senast Lars-Olof Larsson, Det medeltida Värend (1964).

Sfinxen från Vä

Av Carin Bunte

Antikvarie Carin Bunte presenterar för Ale ett nytt fynd och en gåta att lösa: "Sfinxen från Vä".

Bild av sfinxen skala 1: 1.
Foto Folke Henriksson, Kristianstad.

I tidigare nummer av Ale (1962:3 och 1963:1) har Egon Thun redogjort för de omfattande arkeologiska undersökningar av den förhistoriska och medeltida bebyggelsen i Vä, som genomfördes 1962—63. Dessa undersökningar följde en sammanlagt ca 2 km lång vatten- och avloppsträckning och gav rikt utbyte i fynd av olika slag. Givetvis kan ännu mycket hämtas i Väs svarta jord, men det finns ingen möjlighet att undersöka hela det forna bebyggelseområdet.

Ett intressant föremål, en liten glaserad lerfigur, som undgått arkeologernas stora notvarp, kom av en slump i dagen i början av sommaren 1965 och lämnades in till landsantikvarien i Kristianstad. Upphittaren, Otto Svensson, berättar att han fann figuren på ungefär en halv meters djup strax utanför kyrkogårdens norra mur, endast någon meter från ett av de schakt, där arkeologerna försiktigt gått fram med sina grävskedar.

Figuren, som är modellerad på fri hand, har hundkropp men människohuvud. Ansiktsdragen är schematiskt tecknade med cirkelrunda ögon och leende streckmun. Godset är hårdbränt, nästan stengodsbränt med gulgrön, något blåsig glasyr. Från undersidan upp genom halsen går en konformad fördjupning, som väl är tillverkningstekniskt betingad. På så sätt förhindrades godset att spricka under bränningen. Keramikdjurets största höjd är 5,0 cm och största längd 4,5 cm. Med stor sannolikhet torde den kunna dateras till sent 1200-tal.

Någon liknande figur har så vitt jag vet tidigare inte påträffats i Sverige. Från Bergen har emellertid konservator

Medeltida lerfiguriner. Ovan häst, höjd 4,5 cm, nedan fågel, höjd 3,4 cm. Ribe museum.

Asbjørn E. Herteig meddelat, att det i det rika materialet från undersökningarna vid tyskebryggen finns en rad små, ursprungligen grönglaserade lerfigurer. I regel är de formade som små hästar, ibland t. o. m. försedda med ryttare. Samtliga har en konformad fördjupning på undersidan. Tack vare bryggematerialets väldaterade lagerföljder kan dessa bergensiska hästar hänföras till 1100- och 1200-talen, möjligen kan de ha förekommit en kort tid in på 1300-talet. Enligt Herteig är de norska exemplaren säkert importerade, men exportorten är hittills okänd.[1]

I Ribe museum på Syd-Jylland finns ytterligare tre likartade blyglaserade lerfigurer med en konformad fördjupning på undersidan, meddelar chefen för den Antikvariske Samling, antikvarie Mogens Bencard. Alla tre (en fågel, en häst och en människofigur) härrör från medeltida lager i Ribes stadskärna men kan inte närmare dateras. De bör dock tillhöra samma tidsperiod som de norska och svenska keramikdjuren. Ribefigurerna är modellerade i vit piplera och måste vara importerade — sådan lera finns nämligen inte på Jylland. Var de tillverkats vet man emellertid inte.[1]

I allmänhet anses dessa miniatyrfigurer vara leksaker,[2] men helt övertygande är den teorien inte. Man ställer sig något tveksam inför tanken att ömtåliga keramikleksaker skulle importeras. Lera finns ju överallt och materialet var välkänt ända sedan stenåldern. Det synes naturligare att lerleksaker, som ju alltid riskerat omild behandling och kort livstid, tillverkats lokalt.

Såväl miniatyrfigurernas användning som härkomst är således oklar. Beträffande deras ursprung kan man gissningsvis peka på nordtyskt/holländskt område, ehuru kontinentala parallellfynd ännu saknas. Varken Bergen- eller Ribefigurerna ger oss några upplysningar och sfinxen från Vä tiger.

---

1 Jag tackar konservator Asbjørn Herteig och antikvarie Mogens Bencard för upplysningar och material.

2 Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, Malmö 1965, artikeln "Leketøy".

Polemik:

Halmstad vapen en symbol för modet?

Av Märta Hähnel

Lektor Märta Hähnel som behandlade Halmstad vapen i Ale nr 2, 1963, bemöter här Uno Dunérs inlägg i frågan, som var infört i förra numret. Diskussionen är härmed avslutad för Ales del.

LÄNSINDELNINGEN I HALLAND 1603

Halland var vid början av 1500-talet uppdelat i två huvudlän, Varbergs och Laholms län (med Varbergs slott och Laholms slott som residens för respektive läntagare). Till vardera länet hörde fyra härader och gränsen gick vid Ätran. Till Laholms län räknades då icke blott Höks och Tönnersjö utan även Halmstads och Årstads härader. År 1516 bröts emellertid Halmstads härad ut ur Laholms län och kom därefter att bilda ett särskilt län, *Halmstads härads län.* Men detta innebar icke att Halmstad blev residensstad i det nya länet. Staden Halmstad lydde i likhet med så många andra danska städer direkt under kungens fatabur. Det var byfogden som bevakade kungens intressen. En viss uppsikt kom under 1500-talets lopp att utövas över köpstäderna av närmast boende lensmand (läntagare). Sålunda anförtroddes Halmstad år 1561 åt lensmanden på Laholms slott, Peder Skram. Det nordiska sjuårskriget (1563—70) kastade emellertid sin skugga framför sig. Av militära skäl sändes Povel Huitfeldt då till det befästade Halmstad som stadens befallningsman.

Halmstads härads län bestod till århundradets slut (1599), då det förenades med Årstads härad under en läntagare, Sten Madsen (Laxmand). I dennes förläningsbrev på Halmstads härad av år 1592 nämnes ingenting om något residens i Halmstad, men under hans tid som befallningsman i Halmstad inköpte konung Christian IV Povel Huitfeldts gård (1595) och omgestaltade den så småningom till det slott, som blev de efterföljande lensmændens residens. Nu var Halland indelat i *tre* huvudlän, alla *förvaltningslän:* Varbergs, Halmstads och Laholms län. *Det var först i samband med svenskarnas övertagande av Halland 1645 som en sammanslagning av de tre länen till ett ägde rum.*

Uno Dunérs teori om Halmstads vapens ursprung (Ale 1965:1) bygger på en felaktig uppfattning av såväl länsindelningen i Halland som innebörden av begreppet län vid tiden för stadsvapnets tillkomst, vilket tydligt framgår av slutorden i hans uppsats: "Det synes då också ligga en betydelsefull mening i att han krönte hjärtana: han

ville därmed framhäva, att de *båda* länen från att ha varit *förläningar* övergått till att vara *ett förvaltningslän* under kronan" (kurs. här).

Det var för övrigt icke Halmstads län utan *staden* Halmstad, som fick det nya vapensigillet, vars omskrift i överensstämmelse härmed lyder: *S. CIVITATIS HELMSTADIENSIS.* På fästningsportarna däremot, åtminstone på den ännu bevarade Norreport, som murades upp räkenskapsåret 1601—1602, sattes kungens krönta namnchiffer. Fästningen var rikets.

TRADITIONEN OM DE TRE HJÄRTANA

I S. P. Bexells "Hallands historia och beskrifning", som utkom 1817—1819, uppges, att staden begåvats med de röda hjärtana som tack för borgarnas modiga försvar av Halmstad 1563, då det belägrades av svenskarna under Erik XIV:s befäl. Bexell skriver: "Staden, som tillförne i sitt vapen endast förde trenne halmkärvar, erhöll år 1563 av danske konungen Fredrik II den *ökade* vapendekorationen av trenne röda hjärtan i blått fält, vilka skulle bibehålla minnet av invånarnas tapperhet under kriget". Författaren räknar tydligen med hjärtat som symbol för mod.

Man kan visserligen betrakta denna förklaring som en vacker sägen, men man måste likväl taga en viss hänsyn till Bexells ord, eftersom han hade tillgång till Halmstads 1880 till stor del uppbrunna rådhusarkiv, där han möjligen kan ha påträffat ett vapenbrev eller någon liknande handling. Då det nya vapensigillet är belagt först 1603, måste man räkna med möjligheten att det kan vara Christian IV, ej Fredrik II, som kommit med idéen, i synnerhet som ett nytt sigill av den gamla typen med en hjälm tillverkades så sent som 1584, mer än tjugo år efter belägringen.

SIGILLET MED TRE KRONOR

Nu finns det ett så gott som okänt sigill, som möjligen kan utgöra ett mellanled mellan den gamla typen med hjälm (1584) och sigillet med de krönta hjärtana (1603). I sigillets mitt finns en vapensköld innehållande tre på varandra staplade kronor och ovanpå skölden står tre halmkärvar. Under skölden ligger två svårtolkade föremål, som ser ut som stenar. Omskriften lyder: *S. CIVITATIS HAELMSTADENSIS.* Det är odaterat men förekommer sporadiskt under 1600-talet, det användes i Halmstads renoverade rådstugurättsprotokoll 1688 och 1690. Det återfinnes också på 1713 års riksdagsfullmakt. Kanske är det detta sigill som Bexell åsyftar och som sedan kompletterats med tre hjärtan.

Samma år som Christian IV lät sin byggmästare Hans van Steenwinckel den äldre (d. 1601 i Halmstad) lägga första stenen till Halmstads nya befästningsgördel (1598), hade den nederländske bildhuggaren Geert van Egen fullbordat Fredrik II:s gravmonument i Roskilde domkyrka. På detta skildras även Halmstads belägring 1563. Minnet av händelsen och borgarnas modiga ("behjärtade") uppträdande kom därför att aktualiseras i samband med de nya befästningsarbetena omkring Halmstad. Det var också första gången som idéen, *staden som fästning*, förverkligades på dansk botten.

FREDRIK II:S RIKSVAPEN

Av ett visst intresse i detta sammanhang är om det danska riksvapnet vid sekelskiftet 1600 verkligen som nu innehöll *nio* hjärtan "stolpvis ställda, 3, 3, 3, de mellersta över lejonens ryggar" (Dunér). Vid en närmare undersökning visar det sig emellertid, att det var först år 1819 som antalet hjärtan fastställdes till nio. På Fredrik II:s riksvapen, av vilket det finns avbildningar 1568, 1592 och 1599, finns hjärtana endast på "De Gothers" vapensköld (tredje fältet från vänster i övre raden), ej på "det lilla riksvapnet" med de tre krönta lejonen (första fältet från vänster), som i det av Dunér åberopade riksvapnet av år 1819. Det stora riksvapnets utformning på 1800-talet saknar alltså allt intresse för frågan om Halmstads vapens ursprung. Tretalet är oväsentligt då det förekommer på mängder av personvapen och ortvapen. Väsentlig är däremot kombinationen krona och hjärta, eftersom okrönta hjärtan (sjöblad) ingår i vapen och sigill tillhöriga även sådana medlemmar av den kungliga familjen som saknade "hemortsrätt" (Dunér) i Halland. Det krönta hjärtat kan sålunda endast påvisas i Halmstads vapen och på Christian IV:s sigill och *medaljen* till minne av freden i Lübeck 1629.

AUREA INSCRIPTIO

Christian IV tecknade själv inskriptionen till Rundetaarn, *DOCTRINAM ET* (svärdet=justitiam=rättfärdighet) *DIRIGE* (Jehova) *IN* (corde=hjärta) coronati Christiani Quarti *1640*. Den har uttolkats något olika, men det är uppenbart att den står nära den äldre inskriptionen på sigillet: (JEHOVA) *DIRIGE* (cor) *MEUM* samt även drottning Anna Cathrines valspråk: *REGE ME* (JEHOVA) *SPIRITU SANCTO TUO*, som är belagt 1609 under drottningens vapensköld över huvudporten till Fredriksborg.

Har den unge krigiske Christian låtit hjärtat symbolisera modet för att sedan låta det symbolisera anden, själen? Och har han lånat det krönta hjärtat från Halmstads vapen?

Märta Hähnel.

SKÅNSKA
CENTRAL
TRYCKERIET
AKTIEBOLAG

ÅRSBÖCKER AVHANDLINGAR ROMANER KATALOGER
TIDSKRIFTER BROSCHYRER REKLAMTRYCK FÄRGTRYCK

Revingegatan 6 LUND Telefon 0412/102 75

INNEHÅLL

Märta Strömberg: Stenåldersfynd i Hagestad 1

Berta Stjernquist: Gårdlösaundersökningen 12

Monica Rydbeck: En relikdosa från Vä kyrka 24

Göran Rystad: Gränskrig och bondefred 31

Carin Bunte: Sfinxen från Vä 43

Märta Hähnel: Halmstad vapen 45

EFTERTRYCK, helt eller delvis medgives endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

STÖD

De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening

BLIV MEDLEM

Årsavgiften 15 kr insättes på föreningens postgiro, Lund 246831, c/o kassören, museichef B.-A. Person, Varberg

Medlem erhåller kostnadsfritt ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Utkommer med tre häften 1965.

ÄLDRE HÄFTEN

av "Samlingar till Skånes historia", "Skånska Samlingar" och "Historisk tidskrift för Skåneland" samt andra av föreningen utgivna skrifter kan erhållas genom hänvändelse till föreningens sekreterare, docent Jörgen Weibull, Lund.

CWK GLEERUP BOKFÖRLAG
LUND

Kr 5: —